

האוניברסיטה העברית בירושלים

הפקולטה למדעי החברה

בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל

"משבילי הפרנסה למרחבי העשייה"

המקרה של נשים יזמיות חרדיות

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

הנחייה ראשית: ד"ר ורדה וסרמן, הנחייה משנית: ד"ר גדי טאוב

מגישה: עדי שניר-ג'ונסון

021586425

ירושלים, אלול התשע"ז, ספטמבר 2017

תודות

ראשית, אני רוצה להודות ל**ד"ר ורדה וסרמן** על ההנחיה המעשירה והליווי המקצועי והמלמד של עבודת התזה. תחילה, על חשיפה לעולם התוכן של נשים חרדיות בישראל, ושנית, על תהליך הכתיבה הכרוך בעבודה קפדנית ומעמיקה. תודה על הסבלנות והזמינות לאורך כל הדרך. מעריכה זאת מאוד.

שנית, אני מודה ל**ליזמיות החרדיות** אשר חשפו בפניי את סיפוריהן האישיים והמקצועיים. תודה על הנכונות לקחת חלק במחקר ועל השיתוף, לאורך "המסע החרדי" האישי המרתק אליו יצאתי בשנה האחרונה.

ולבסוף, ל**אבירם**, חברי הטוב ביותר, על זריקת המוטיבציה, הדיונים במהלך הכתיבה, ובעיקר על תחושת השותפות למשימה החשובה של סיום התואר.

תקציר

יציאתן של נשים חרדיות לתחום היזמות בעשור האחרון מהווה חלק בלתי נפרד מהתמורות המרכזיות אותן עוברת החברה החרדית בעשורים האחרונים, ובכלל זה יעדים חדשים בתחום התעסוקה שהינם בליבת יעדיה של מדינת ישראל. על אף המודעות ליציאה ליזמות והמעלות שבכך, היזמיות חוות אתגרים ייחודיים הנובעים מבחירתן התעסוקתית החריגה בקהילתן. היזמות מביאה את הנשים להתמודדות יום-יומית למפגשים עם החברה החילונית, עם עולם ערכים שלעיתים סותר את ערכי הדת, עם היעדר רשתות חברתיות להתמודדות עם אתגרים מקצועיים ואישיים, עם ביקורת מצד החברה החרדית ולעיתים עם היעדר תמיכה מהמשפחה הקרובה בשל היותן מצויות ביתר סיכון כלכלי וחברתי.

בבחירה תעסוקתית זו הן הופכות להיות במוקד הזרקורים של החברה החרדית והן נתפסות כמובילות שינוי, מעמד אשר נתפס בחברה החרדית כמאיים ביותר. ואולם, לצד האתגרים, היזמות טומנת בחובה הזדמנויות אישיות ותעסוקתיות משמעותיות עבור נשים חרדיות העוסקות בתחום חדש בחברה מסוגרת מעין זו, ורובן נושאות תפקיד משמעותי מבחינה חברתית ותרבותית. מחקר זה מבקש לבחון כיצד נבנות העמדות והחוויית של נשים חרדיות יזמיות לגבי מציאות חייהן בחברה החרדית, מניעיהן לצאת ליזמות, הממשק אותו הן מקיימות עם החברה החילונית מתוקף תפקידן כיזמיות, והאופן בו תפיסות אלו מעצבות את התנהלותן בקהילה החרדית. מטרת המחקר זה היא ללמוד את דרכי ההתמודדות של אותן נשים והפרשנות אותה הן נותנות לאסטרטגיות ההתמודדות שהן מפתחות בכדי להתמודד עם האתגרים הייחודיים העומדים בפניהן.

ממצאי המחקר מצביעים על ארבע קטגוריות מרכזיות הנוגעות לקונפליקטים עמן נאלצות נשים יזמיות חרדיות להתמודד: המניעים ליציאה לעולם היזמות (תוך ניסיון להכריע האם יזמות היא בחירה חופשית או אילוץ); הממשק עם החברה החילונית וערכי היזמות אל מול החברה החרדית; עמדתן של הדמויות הקרובות ביותר לנשים – הבעל והמשפחה המורחבת – באשר ליזמותן; ולבסוף, עמדתן של הנשים למושג פמיניזם, ופמיניזם חרדי בפרט, ואופן תפיסתו על ידיהן. נקודות הממשק בין ארבעת הקטגוריות הללו יוצרות מאבק הנע על הציר של דת-מגדר-יזמות.

ממצאי הפרק הראשון מראים כי המניע העיקרי ליציאה ליזמות בקרב נשים חרדיות הינו הרצון לעשות שינוי בחברה החרדית ולקדמה, בשונה לרוב ממניעיהן של נשים מאוכלוסיות מודרות בעולם. באשר לסוגיית האימהות אשר נתפסת כערך עליון בחברה החרדית, היזמיות שומרות ומגנות בכל דרך על מקומן כאימהות כדרך התמודדות עם הקריירה התופסת מקום נכבד בחייהן. ככלל, נראה כי הנשים החרדיות, בדומה לנשים מאוכלוסיות מודרות אחרות בעולם, מצליחות להיות יזמיות כל עוד הן ממשיכות לשרת נאותה את משפחתן והחברה בה הן חיות. בדרך זו הן "זוכות" ללגיטימציה לעסוק ביזמות ואף מצדיקות אותה.

ממצאי הפרק השני עוסקים במפגשים של הנשים היזמיות עם החברה החילונית וערכי היזמות. בממשק עם החברה החילונית שהינו נדבך עיקרי ביזמות, המרואיינות מדגישות בדבריהן את חשיבות שמירת הנורמות החרדיות כאשר הן פוגשות בעולם החילוני. לתפיסת המרואיינות שהגיעו מהבתים ה"פתוחים" והמודרניים יותר, המצוינות וההישגיות שכרוכות בבחירה התעסוקתית

ביזמות מתנהלות במקביל ובהרמוניה עם השמירה על הערכים החרדיים הקפדניים וללא כל סתירה נראית לעין ביניהם. לעומתן, נשים שהתחנכו על בסיס החרדיות המחמירה רואות בערכי היזמות ופיתוח הקריירה ערכים הסותרים את החרדיות מאחר והם ממקמים את האישה החרדית באור הזרקורים.

ממצאי הפרק השלישי מראים כי היציאה ליזמות בחברה החרדית מתאפשרת כאשר ישנה תמיכה מלאה רוחנית וכלכלית מהבעל. תמיכה זו הינה קריטית מאחר ולמרבית הנשים החרדיות אין רשתות חברתיות, דבר הנובע ממחסור במסגרות חברתיות פוטנציאליות במהלך חייהן. בנוסף לבעל, הן מפתחות קבוצות תמיכה נוספות עם נשים יזמיות אחרות. דומה כי הצורך ברשתות חברתיות עם נשים דומות להן נובע מהביקורת החברתית על פעילותן בחברה החרדית ועל הכוח שהן צוברות כיוזמות.

ממצאי הפרק הרביעי עוסקים בעמדת הנשים כלפי פמיניזם ופמיניזם חרדי בפרט. חלקן, בין אם מפני שהן חוששות להיתפס כמורדות ובין אם הן סבורות כי הגדרה זו מסבה לנשים חרדיות נזק, מתנגדות להגדרתן העצמית כפמיניסטיות; לעומתן, היו מי שהביעו גאווה גלויה על היותן פמיניסטיות; ובתווך היו אחרות שדנו במורכבות ההגדרה העצמית כפמיניסטיות על אף "עשייתן פמיניזם" בשטח במסגרת עבודתן. למרות הבדלים אלו, ניתן לומר ככלל כי רוב הנשים הצליחו להתגבר על הדעות הקדומות כלפי המושג ולפתח צורה חדשה ומעניינת של תודעה ועשייה פמיניסטית, אולם כולן נוקטות משנה זהירות שלא לכנות את עצמן פמיניסטיות כדי שיוכלו להמשיך ולקדם את עצמן ומיזמן בחברה החרדית ומחוצה לה מבלי להיפגע.

תוכן עניינים

6	מבוא
9	סקירה תיאורטית
9	החברה החרדית בישראל – תמונה כללית
11	מקום האישה בחברה החרדית – עבר והווה
14	יזמות עסקית וחברתית בקרב נשים - תמונה כללית
18	יזמות נשים בקרב קבוצות מיעוט
20	נשים חרדיות ויזמות
22	מתודולוגיה
22	פרדיגמת המחקר
23	מתודות המחקר
24	אוכלוסיית המחקר
24	ניתוח הראיונות
26	תרשים תהליך הניתוח
26	מבט רפלקסיבי
28	ניתוח הממצאים
28	יזמות מתוך בחירה/אילוץ
29	יזמות משנה חיים
32	יזמות יוצרת שינוי חברתי
34	היזמות מאפשרת/לא מאפשרת פניות לחיי המשפחה
37	מפגשים
38	המפגש עם החברה החילונית
40	יזמות ודת – ערכים סותרים?
44	"עזר כנגדן" - התמיכה מהמשפחה ומהבעל
44	עמדת הבעל ביחס ליזמות
47	עמדת המשפחה ביחס ליזמות
48	היעדר רשתות חברתיות בקרב נשים יזמיות חרדיות
50	פמיניזם אחר
50	התנגדות לפמיניזם "החילוני" והמשגת הפמיניזם החרדי
53	יחס מורכב לעלייתן של "לא נבחרות - לא בחרות" לסדר היום החרדי והציבורי
56	דיון
62	ביבליוגרפיה

מבוא

בשיח הציבורי הישראלי יש עיסוק רב בחברה החרדית, ואולם בעיני ישראלים רבים החברה החרדית הינה חידה בלתי מפוענחת, הרחוקה שנות אור מהחברה והתרבות הישראלית. במהלך השנים הקימה הקהילה החרדית בישראל חומת בדלנות עבה היוצרת חיץ בינה לבין הציבור הישראלי. עם זאת, בשנים האחרונות החברה החרדית עוברת תמורות רבות והן חלות במגוון תחומים: חינוך, פוליטיקה, תרבות, כלכלה, תעסוקה, בריאות, התא המשפחתי, זוגיות, שירות בצבא ועוד. המחקר האקדמי גילה עניין גדול בתמורות הללו ושם דגש מיוחד על תפקידן של הנשים החרדיות בתהליכים אלו, ובפרט בתחום התעסוקה.

החברה החרדית מקדשת את אידיאל לימוד התורה כמעט על פני כל ערך אחר. כתוצאה מכך הגברים החרדיים מיועדים מגילם הצעיר לקיים אידיאל תורני זה וללמוד תורה. מתוך רעיון "חברת הלומדים" נגזר כי על מנת שיוכלו לעשות כן, נטל הפרנסה הוא על הנשים. תפקיד הנשים הוא להיות המפרנסות העיקריות וכן לנהל את משק הבית וגידול הילדים. עד שנות התשעים עיקר התפקידים עבור נשים חרדיות היו בתחום ההוראה והחינוך ואילו בעשור האחרון התפתח מנעד המקצועות וסמינרים רבים החלו מכשירים את בנותיהם למקצועות, כגון ראיית חשבון, תכנות (הייטק), עיצוב גרפי ועוד (פרידמן, 1999). מתוך התרחבות הכשרת המקצועות המיועדים לנשים, אחוז התעסוקה בקרב נשים הלך וגדל וכיום כ- 72% מהנשים החרדיות מועסקות במדינת ישראל (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015).

ואולם, בשוק העבודה הסטנדרטי הנשים החרדיות מתמודדות עם קשיים וחסמים: אישה חרדית מביאה לעולם בממוצע כ-6.5 ילדים ובקרב משפחות רבות מספר הילדים עולה על 10, נשים רבות מתקשות לחזור לעבודה לאחר חופשות הלידה מאחר ונטל משק הבית הוא גם באחריותן. לציבור החרדי ובפרט לנשים חסרה השכלה בסיסית הניתנת בישראל בגיל התיכון ולא לכולן תעודת בגרות - מכאן הקושי להשתלב בהשכלה הגבוהה הרגילה ולאחר מכן במנעד עבודות איכותיות. בנוסף, רק כ-53% מהנשים עובדות במשרה מלאה לעומת 75% מהנשים הלא חרדיות, ולפיכך כושר השתכרותן נמוך יותר. יתרה מזאת, במקומות עבודה רבים העובדות החרדיות משתכרות בשכר נמוך יותר לעומת עמיתותיהן החילוניות וקיימת אפליה מובנית (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015). נוסף לכך, היבט הדרת נשים בחברה החרדית מתרחש בנוגע לכל התפקידים הציבוריים והפומביים - הפוליטיקה החרדית על כל היבטיה הינה נחלתם של גברים בלבד.

חסמים אלו, לצד קשיים של גמישות בשעות העבודה כשכירות, הצורך בניהול זמן עצמאי וגמישות עם גידול הילדים וטיפול במשק הבית, הרצון לקדם ולשנות נושאים חברתיים בחברה החרדית, להרוויח משכורת התואמת את ההשקעה, ההזדמנות להגיע לתפקידים בכירים ועוד, מובילה לבחירתן של נשים חרדיות לצאת ליזמות המאופיינת לרוב בעצמאות, שכר גבוה יותר ואוטונומיה. ואולם, גם הנשים החרדיות היזמיות מתמודדות עם אתגרים רבים ובהם יחס אמביוולנטי מסביבתן החרדית, דריכות מתמדת לניהול קונפליקטים פנימיים בהיותן נשים חרדיות העובדות בממשק עם החברה החילונית, ביקורת כלפי הימצאותן בחזית הבמה בשל עשייתן ועוד.

מטרת מחקר זה היא לבחון כיצד נבנות העמדות והחויות של נשים חרדיות יזמיות לגבי מציאות חייהן בחברה החרדית, מניעיהן לצאת ליזמות, הממשק אותו מקיימות עם החברה החילונית מתוקף תפקידן כיזמיות והאופן בו תפיסות אלו מעצבות את התנהלותן בקהילה החרדית. הואיל ומדובר בנשים חרדיות העוסקות בתחום חדש בחברה החרדית, רובן נושאות תפקיד חברתי משמעותי בשל יציאתן ליזמות.

המחקר מתמקד בבחינת תפיסות העולם של אותן נשים באמצעות ארבע קטגוריות מובילות הנוגעות לקונפליקטים עמן נאלצות נשים אלו להתמודד: הראשונה נוגעת למניעים ליציאה לעולם היזמות (תוך ניסיון להכריע האם יזמות היא בחירה חופשית או אילוץ); השנייה עוסקת בממשק היזמיות עם החברה החילונית מעצם היותן נשים בתפקיד יזמות – המפגשים אליהם היזמות מביאה אותן ואת ערכי היזמות אל מול החברה החרדית; השלישית עוסקת בעמדתן של הדמויות הקרובות ביותר לנשים – הבעל והמשפחה המורחבת – באשר ליזמותן; והרביעית כוללת את עמדתן של הנשים למושג פמיניזם, ופמיניזם חרדי בפרט, ואופן תפיסתן על ידי נשים בחברה החרדית. נקודות הממשק בין ארבעת הקטגוריות הללו יוצרות קונפליקט מתמיד הנע על הציר של דת-מגדר-יזמות אשר יהיה במוקד בחינה של מחקר זה. לפיכך, ינסה המחקר הנוכחי לבחון את השתלבותן של הנשים היזמיות בחברה החרדית, לברר מהו מעמדן החברתי במבנה המשפחתי, קהילתי וחברתי לאור המקום בו הן נמצאות, וכיצד משפיע מיקום זה על מציאות יום-יומן בחברה החרדית. מתוך דבריהן של הנשים והפרשנות ניתן יהיה ללמוד על מידת היותן של נשים אלו סוכנות שינוי או שימור בחברה החרדית. המחקר מתבסס על מחקר איכותני שנסמך על ראיונות עומק עם 14 נשים יזמיות חרדיות אימהות ושטרם יציאתן ליזמות היו שכירות.

מחקרים בתחום יזמות נשים חקרו והתעמקו במאפייני הנשים היזמיות ומניעיהן ליציאה ליזמות. רבים מהמחקרים שבחנו את הנושא מפרספקטיבה מגדרית התמקדו בקשיים והחסמים של נשים יזמיות בשדה המאופיין כגברי ומהו תפקידה של המדינה בקידום יזמות. טרם נחקרה דיה תופעת נשים מקבוצות מיעוט העוסקות ביזמות והקונפליקטים עמן מתמודדות בשל היותן ממוקמות במשולש המורכב של נשים מקבוצת מיעוט אתנית/דתית, מגדר ויזמות. בתחום המחקר הנוגע לחברה החרדית חקרו והתעמקו בתמורות והשינויים של החברה החרדית, במעמד נשים, בתעסוקה, השכלה, במאפייני הקהילות והזרמים, במסלולי החיים בתחום החינוך, הישגות ועוד. אולם, טרם נחקרה תופעת יזמות נשים בחברה החרדית המבוששת לבוא בשנים האחרונות.

מחקר זה שופך אור על תופעה חדשה המתקיימת בחברה החרדית, תופעה אשר משליכה על אלמנטים נוספים בחברה כגון מעמד האישה, תפקידה החברתי, התא המשפחתי – גידול הילדים וזוגיות, התערורות פמיניסטיות, ועוד.

תרומתו של מחקר זה לספרות הקיימת היא אפוא בשלושה מישורים: במישור התיאורטי המחקר תורם לתחום המחקר הארגוני של תיאוריות מצטלבות (intersectionality) דרך עיסוקו בקבוצת נשים שהינה קבוצת שוליים מודרת בשני מעגלים; האחד כנשים יזמיות בשדה היזמות שברובו גברי והשני, בחברה החרדית שהינה חברה פטריארכלית בה תפקיד הנשים הינו לפרנס ולנהל את משק הבית בו זמנית תוך כניעה ליחסי היררכיה מגדרית נוקשה. המחקר עד כה בתחום התיאוריות המצטלבות עסק בהצטלבויות הנוגעות בממשק בין מגדר ומעמד, השכלה, גזע, אך כמעט ואינו עסק

בממשק בין מגדר ודת, על אחת כמה וכמה במשולש המורכב בין מגדר-דת ויזמות. המחקרים שכן עסקו בנושא דוגמת מחקרן של Essers & Benschopp (2009) שבחן נשים מוסלמיות יזמיות בהולנד ובבלגיה התמקדו בשאלות של אתניות ולא התייחסו לשאלה כיצד מתמודדות נשים יזמיות בצומת מורכבת זו של מגדר-דת-יזמות. המחקר הנוכחי שופך אור על הנושא באמצעות הפרשנויות אותן מעניקות נשים חרדיות יזמיות בישראל השייכות לאחת הקהילות הסגורות והבדלניות ביותר בעולם. באמצעות פרשנויות אלו המחקר תורם למחקרים של תיאוריות מצטלבות בחקירתו אוכלוסייה חדשה עם מאפיינים בדלניים מאוד.

במישור האמפירי, תרומתו העיקרית של המחקר הנוכחי הוא למחקרים בתחום החברה החרדית בדגש על בחינת מערכות היחסים, הקונפליקטים וההשפעות הפנים-קבוצתיות של קבוצת מיעוט שטרם נחקרה עד כה בתחום היזמות. מרבית המחקרים כיום על נשים בחברה החרדית דנים בסוגיית היציאה לעבודה, תרבות הפנאי שהתפתחה, מוסדות החינוך, מעמד הנשים בכללי וניצוצות של פמיניזם. נערכו מעט דוחות סטטיסטיים על יזמות נשים בחברה החרדית ורבים על תעסוקה, אך טרם נכתב מחקר איכותני העוסק בחוויותיהן ותפיסותיהן של נשים יזמיות בחברה החרדית. תרומתו של מחקר זה הוא בניתוח האיכותני של חוויות נשים יזמיות חרדיות שפנו לקריירה יזמית, מאפייניהן הייחודיים והמשותפים והקונפליקטים עמן מתמודדות במסגרת תפקידן החברתי והמקצועי כיוזמות.

התרומה השלישית של המחקר היא למחקרים בתחום היזמות. מחקרים שנעשו בתחום יזמות נשים אבחנו את מאפייני היזמיות ואת המניעים של נשים ליציאה ליזמות, אך מעטים המחקרים שנעשו בתחום יזמות נשים מקבוצות מוחלשות, ובפרט בישראל בקרב קבוצות מיעוט כגון נשים ערביות ונשים חרדיות.

עבודת מחקר זו מושתת על מחקר איכותני העושה שימוש במתודולוגיית ראיון העמק החצי – מובנה. במסגרת המחקר רואיינו 14 נשים חרדיות יזמיות, אימהות ושטרם יציאתן ליזמות היו שכירות. תחילה, עבודה זו תסקור את הספרות הקיימת בשני תחומים עיקריים: **החברה החרדית** – מאפייניה הכללים ותמורות ושינויים במהלך העשורים האחרונים, ומעמד נשים. **יזמות נשים** – תחומי היזמות השונים: עסקית וחברתית, יזמות נשים מקבוצות מיעוט, והמעט הקיים על יזמות נשים בחברה החרדית. לאחר סקירת הספרות, תוצג המתודולוגיה בה נעשה שימוש במחקר זה. פרק הממצאים יעסוק בניתוח הממצאים בכל אחת מהקטגוריות המובילות בו פועלות הנשים היזמיות – בתוך המשפחה, החברה החרדית ומול החברה החילונית. עם תום פרק זה יוצגו מסקנות המחקר והצעות למחקרי המשך בתחום.

סקירה תיאורטית

החברה החרדית בישראל – תמונה כללית

שורשיה ההיסטוריים של החברה היהודית החרדית נעוצים באורתודוקסיה שהתפתחה במזרח אירופה ובמרכזה בראשית המאה ה-19. השימוש במונח אורתודוקסיה החל בתקופת ההשכלה כאשר עלה הצורך להבדיל בין המגמות היהודיות הרפורמיסטיות שהתפתחו בעת ההיא ובין אלה שהצהירו על דבקות בהלכה (ליוש, 2014).

לדעת פרידמן (1991), החברה החרדית, כפי שאנו מכירים אותה כיום בארץ, מחויבת להלכה בפרשנותה המחמירה והקפדנית. חברה זו רואה את עצמה מונהגת בידי מנהיגות רבנית סמכותית, הדוחה את המודרניזציה ומעצבת את הוויית החיים של הקהילה לפי המסורת היהודית. הקפדה והחמרה באמונה ובשמירת מצוות הן המרכיב המרכזי המאפיין את החברה החרדית. עוד נאמר כי החברה החרדית הינה "מובלעת תרבותית" המדגישה את היותה מיעוט הדואג לשמר את מאפייניו הייחודיים ואינו מעוניין לטפח יחסים עם חברת הרוב מחשש להשפעות חיצוניות (סיון, 1991).

רעיון מרכזי המשקף את התנהלותה הייחודית של החברה החרדית הוא "תודעת האיום". תודעת איום מתרחשת כאשר קבוצה מעוניינת לשמור על גבולות נקיים וטהורים מזיהום רוחני המאיים עליה מבחוץ. בהתאם, גם החברה החרדית חיה בתודעה מתמדת של איום מפני תופעות רוחניות וחברתיות שסביבה, כגון השכלה, רפורמה, ציונות, סוציאליזם וכדומה. בראיית החרדים תופעות אלו מהוות חריגה מסוכנת מדרכה האמתית של היהדות. תחושת האיום מביאה עמה צורך תמידי להתגונן ולהסתגר מול אתגרי המודרנה (קפלן ושותדלר, 2012).

"תודעת האיום" התפתחה בסוף המאה ה-19 ולאורך המחצית הראשונה של המאה העשרים בקרב היהדות החרדית במזרח אירופה. לאורך אותן שנים התחזקה תנועת ההשכלה, קמו תנועות קומוניסטיות וסוציאליסטיות והוקמה התנועה הציונית. יהודים אורתודוקסים רבים זנחו את אורח החיים הדתי והצטרפו לזרמים רעיוניים המנוגדים בתכלית לאורתודוקסיה השמרנית. שואת יהודי אירופה החריבה קהילות יהודיות רבות באירופה ופגעה משמעותית בחברה היהודית האורתודוקסית. לפיכך, עם קום המדינה, החריפה והתחדדה "תודעת האיום" והחברה החרדית הגבירה את התגוננותה והסתגרותה אל מול החיים החילוניים המודרניים. "תודעת האיום" של האורתודוקסיה היוותה רכיב חשוב בהגדרתן העצמית של רוב הקבוצות האורתודוקסיות והחרדיות, הן בתודעתן הקולקטיבית והן באסטרטגיות שגיבשו ובטקטיקות הפעולה שלהן (קפלן ושותדלר, 2012).

רעיון מרכזי נוסף המשקף את התנהלותה וערכיה של החברה החרדית הוא תופעת "חברת הלומדים" (פרידמן, 1991). מושג זה שנטבע על-יד פרידמן (1991) מתייחס למרכזיות של ערך לימוד התורה תוך מחויבות אבסולוטית להלכה ולפרשנותה הקפדנית. ראשיתו של התהליך בישראל שהפך את החברה החרדית לחברת לומדים היא במיסודה של מערכת החינוך החרדית כמערכת מוכרת וממומנת על ידי המדינה ומהותו היא בהכוונת גברים לייעד את כל חייהם ללימוד תורה בישיבות וכוללים. ואולם המושג של פרידמן גם מרמז לפעולותיה של המדינה שאפשרה לגברים צעירים להקדיש את עצמם באופן בלעדי ללימוד התורה מבלי לחייבם לצאת לשירות צבאי ו/או לצאת לשוק העבודה.

כתוצאה מכך, התאפשרה "תרבות מובלעת" (סיון, 1991) שאפשרה את ההסתגרות של חברי וחברות הקהילה החרדית בתוך עצמם. במסגרת זו התאפשרה גם תעסוקה בהוראה כמעט לכל בוגרות הסמינרים של בית יעקב ואלו הפכו להיות המפרנסות העיקרית של בעליהן שייעודם, כאמור, היה לימוד התורה. הנשים שיצאו לעולם התעסוקה החלו להוות תרומה משמעותית להמשך קיומה של המשפחה החרדית המורחבת והן התמסרו לתמיכה בבעל הולמוד בכולל. בה בעת, הכולל אפשר לבחורי ישיבה נשואים להמשיך בלימודיהם גם לאחר הנישואים, ובכך נמנע גיוסם לצבא ונמנעה השתלבותם בשוק העבודה (פרידמן, 1991).

מצד אחד, החרדיות הישראלית מאופיינת בסגירות והתבדלות, תוך שמירה קנאית על התנהלות חברתית הפרושה מהחברה הישראלית במרבית תחומי החיים ואילו בעשור האחרון ניתן אף להבחין בהקצנה אידיאולוגית שמתבטאת בעיקר בסוגיות של צניעות ומגדר. מצד שני, החל מהעשור האחרון חלו תמורות בחברה החרדית והיא עוברת תהליך של "ישראליות" (אלאור ונריה, 2003). הטכנולוגיה והאינטרנט הביאו את תרבות המערב אל תוך הקהילה החרדית ו"חברת הלומדים" עברה טלטלה כאשר גברים רבים עזבו את הכולל לטובת תעסוקה. כיום, בדור השלישי של החרדיות הישראלית, פועלים שני כוחות מרכזיים מנוגדים זה לזה. האחד מתגונן מפני המודרנה והמערביות והשני מבקש להשתלב בכלכלה הישראלית. אחת התופעות הבולטות הינה התפתחות החרדיות המודרנית בישראל הדומה במהותה לקהילות באירופה וארה"ב; משפחות משכילות, הן נשים והן גברים, שעודן רואות עצמן כחלק מבשרה של היהדות האורתודוקסית, משתלבות בעולם התעסוקה והאקדמיה. ניתן לומר כי חרדים אלו בחייהם הפרטיים מעדיפים אורח חיים מערבי, ובכל הנוגע לחיים הציבוריים שומרים על אורח חיים חרדי (זיכרמן, 2014).

בשל תמורות אלו השתנתה המציאות הדמוגרפית החרדית לחלוטין החל מתחילת המאה הנוכחית. עולם הישיבות מעולם לא זכה לעדנה כה רבה ונדמה כי פגה תחושת החירום והאיום שליוותה את מנהיגי הציבור החרדי בדורות הקודמים. עדות לכך היא הירידה בהצטרפות לחברת "הלומדים" מצד אחד, והתגבשותה של החרדיות המודרנית בעשור האחרון לאור שינויים משמעותיים בשלושה תחומים עיקריים: הנהגה, תרבות וכלכלה (זיכרמן וכהנר, 2012; זיכרמן, 2014).

אתמקד בשינויים המרכזיים והרלוונטיים לעבודה זו: הכלכלי והתרבותי. השינוי הכלכלי נוגע לעניינים מקומיים כמו גם לגורמים מאקרו-כלכליים. המיתון העולמי והגרעון התקציבי יחד עם קיצוץ בקצבאות הילדים הרעו עם החרדים ודרדור את מצבם הכלכלי. שינויים אלו גרמו לחרדים רבים לפנות לעולם התעסוקה וההשכלה במטרה לרכוש משלח יד מכניס מבחינה כלכלית (זיכרמן וכהנר, 2012). העלייה באחוזי השילוב התעסוקתי בחברה החרדית בולטת בעיקר בקרב הנשים. כיום 72% מהנשים החרדיות משולבות בשוק העבודה לעומת 57% בשנת 2008 (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015).

במקביל חל גם שינוי תרבותי שהביא עמו בשורות חדשות לחברה החרדית, וחלק נכבד מהציבור החרדי הפך לצרכן "מערבי". החרדים החלו לנסוע לחו"ל, להסתובב בקניונים, לצרוך תרבות פנאי וכמובן לצרוך תקשורת כללית ודיגיטלית לצד צריכה של תקשורת ועיתונות חרדית. יש לומר כי חשיפה זו, לעולם שבחוץ, הייתה מבין הגורמים לסדיקה של השמרנות והבדלנות שהחברה החרדית דגלה בהם בקנאות במהלך שנים רבות (נריה בן שחר, 2008; שלג, 2000). השינויים, הן הכלכליים

והן התרבותיים, הם שהובילו ליציאתן של נשים לעבודה הן בחברה החרדית והן בממשק עם החברה החילונית, כפי שנראה בעבודה זו.

לסיכום, הקהילה החרדית, ערכיה, מאפייניה והמגמות המתרחשות בה זוכות בעשור האחרון לתשומת לב רבה בחברה הישראלית בכלל ובמחקר בפרט. זוהי החברה הצומחת ביותר בישראל וצמיחתה קובעת במידה רבה את זהותה של מדינת ישראל בעשורים הבאים (זיכרמן, 2014; נריה בן שחר, 2008; שלג, 2000; זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן וסטדלר, 2012).

מקום האישה בחברה החרדית – עבר והווה

מעמד האישה והדיכטומיה וההיררכיה שבין נשים לגברים בחברה החרדית מתחילה עוד משחר ההיסטוריה בחינוך היסודי. בחברה החרדית מערכת החינוך הנשית תמיד הייתה שונה באופן מובהק ממערכת החינוך הגברית ונחותה ממנה. בעוד שחינוך הבנים טופח והועמד בראש דאגות החברה, לימודי הבנות הוזנחו. הן לא קיבלו חינוך רשמי, מכיוון שהחינוך הרשמי בחברה היהודית המסורתית היה לימוד התורה, שנחשב אסור על הבנות (פרידמן, 1995). התפיסה השתנתה באופן דרמטי בראשית המאה ה-20, בעקבות מהפכה שיזמה שרה שנירר, פעילה חברתית דתית ומייסדת סמינר "בית יעקב" הראשון בקרקוב, פולין. שנירר זיהתה כי הישגיה של תנועת ההשכלה, התחזקות הציונות וההגירה הגדולה של יהודי מזרח אירופה, יצרו איום ממשי על החברה האורתודוקסית ועל הנשים בפרט. מצב החירום שאיים על האורתודוקסיה יצר אפשרות לשינוי מהותי במעמד הנשים, וגרם לממסד הרבני להכיר במוסדות "בית יעקב" באירופה ובישראל. מוסדות "בית יעקב" הוכרו כגוף לגיטימי המכשיר את הבנות להעמקת קשרן עם היהדות ולרכישת השכלה. שנירר נחשבת כדמות פורצת דרך שתרמה את התרומה החשובה ביותר להתפתחות החברה החרדית כפי שהיא מוכרת לנו כיום (ליוש, 2014). תרומה זו לצד תרומת "חברת הלומדים" הובילה לכך שמרבית הנשים בחברה החרדית כיום יוצאות לעבודה ואחראיות ראשיות על משק וכלכלת הבית.

תחילה הופנו הנשים לתפקידי הוראה בתוך הקהילה, כשהן עוברות הכשרה לכך ב"סמינרים". משעלה ההיצע על הביקוש ושכר המורות נשחק, החלו הנשים החרדיות לצאת מגבולות הקהילה לחפש אחר עבודה מכניסה שתכלול את משפחתם הגדולה. עם השנים הלך והתרחב מנעד המקצועות המותר. לאחר מאבקים קשים הכוללים חרמות ונידויים, כיום נשים חרדיות רבות לומדות מחשבים, ראיית חשבון, גרפיקה, עבודה סוציאלית, עיצוב, עריכת דין, משתלבות בהייטק ועוד. נשים חרדיות רבות אף הגיעו במרוצת השנים לעמדות כוח בכירות הן בתוך הקהילה והן מחוצה לה (קוליק, 2012; לופו, 2003). במובן זה, במטרה לאפשר את קיומו של האידיאל התורני המרכזי ולטפח את הדור הבא של תלמידי התורה, נבדל מבנה המשפחה החרדית הטיפוסית כיום מזה של משפחות מסורתיות דתיות אחרות ברחבי העולם, שכן הנשים הן המפרנסות העיקריות של הבית והן אלו המצויות בספירה הציבורית-תעסוקתית.

עם זאת, נריה בן שחר (2008) מגדירה את הנשים החרדיות כנשים המתמודדות עם הדרה כפולה בשל השתייכותן לשתי קבוצות מיעוט – האחת נשים, והשנייה חרדיות. כלומר, הנשים החרדיות מהוות 6.4% מן הנשים היהודיות בישראל (למ"ס, 2007) והן שייכות לשתי קבוצות מיעוט: החברה החרדית (מיעוט תרבותי) והנשים בישראל (מיעוט סוציולוגי). כמיעוט בתוך מיעוט הן למעשה סובלות מהדרה כפולה.

אחת הדוגמאות הבולטות להדרה זו מתרחשת בספריה הציבורית החרדית: נשים חרדיות אינן יכולות לכהן בתפקידים ציבוריים ופוליטיים מטעמים של צניעות ובכך למעשה מודרות מהפרהסיה החרדית, הן לא יכולות לשיר במקומות בהם גברים נוכחים ומופרדות מהגברים במקומות הציבוריים (זיכרון, 2014). עם זאת, התפיסה המסורתית כלפי האישה בחברה החרדית בכללותה אינה אחידה (וינרוט, 2001). מחד, מתנוססת האמירה הידועה "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים מה). כלומר, על האישה החרדית לכסות את גופה וראשה, ועליה להיות צנועה ולהישאר בבית. מאידך, מוכרת האימרה "הייתה כאניות סוחר, ממרחק תביא לחמה" (משלי לא); הבאה לתאר את עיסוקן הראשי כמפרנסות המשפחה והבעל. פרשנויות נוספות לפסוק רואות באישה שווה לגבר (ר' יצחק אברבנאל והרש"ר הירש) ויש הרואים בה "עזר כנגדו" (אבודרהם). במישור ההלכתי נשים פטורות ממצוות תלמוד תורה, ולכן רווחת הגישה הטוענת כי אישה יכולה ללמוד תורה, אך אין זה תפקידה להחכים, ואילו גישות קיצוניות יותר גורסות כי נשים אינן יכולות להבין את דברי התורה והן עלולות אף לסלפס (זיכרון, 2014). בהסתכלות ביקורתית, המשאב החשוב והנחשב ביותר בחברה החרדית הוא לימוד התורה ועצם הדרתן של נשים ממשאב זה הינה אמרה בפני עצמה כלפי מעמד האישה בחברה החרדית.

מרבית החוקרים בתחום מציגים את הנישואין והקמת משפחה כייעוד החשוב והמרכזי בחייהן של נשים חרדיות, ומרביתן כבר מקבלות הצעות לשידוכים מגיל שמונה עשרה (אלאור, 1992). עם זאת, המפגש של הנשים החרדיות ביציאתן לעבודה עם העולם החילוני יוצר מציאות חדשה המתנגשת בין השאיפה למימוש עצמי בקרב הנערות לבין החינוך הממסדי החרדי המכוון את הנערה החרדית להקמת בית. חשוב לציין כי החברה החרדית ככלל איננה מעודדת את בנותיה להשקיע בקריירה ובלימודים אקדמיים, והרציונל העומד בבסיס גישה זו הוא שהגשמה עצמית של האישה יכולה להחליש את התא המשפחתי ואף לפגוע בו (ליוש, 2014).

במקביל לתהליך יציאת הנשים לעבודה ופיתוח קריירה ולמחסור במשרות בתחום ההוראה במסגרת הקהילה כפי שצוין לעיל, החל תהליך האקדמיזציה של נשים בחברה החרדית שהינו תהליך משמעותי ומכונן בחברה שמרנית מעין זו. בחברה החרדית מסייע התהליך בכניסתן של הנשים לתעסוקה איכותית ובהגדלת ההשתכרות החודשית המשפחתית, ובכך מתאפשר לאלו המשתייכים לקבוצת הלומדים להמשיך לשקוד על לימודיהם (קלעג'י, 2010). בהתאם, קלעג'י טוענת כי השמרנות של החברה מתחזקת לאור התהליכים המודרניים אותן מכניסות הנשים לחברה. כלומר, עצם הצבתן של אידיאל השמרנות אל מול אתגר המודרנה שבמרכז ניצבת רכישת השכלה גבוהה, מעבה את הממד השמרני המתחזק בעוצמתו ככל שהשינוי המתבקש בחברה השמרנית מתעצם ומאיים. תיאוריה זו נוגדת תיאוריות קיימות הרואות בהשכלה פוטנציאל לשנות מן היסוד חברה שמרנית מסתגרת.

כצפוי, הן לכניסתן של הנשים החרדיות לאקדמיה והן להפקדת הפרנסה בידיהן והתקדמותן המקצועית, יש השלכות תרבותיות על היחסים בתוך המשפחה. עצם העובדה שהאישה החרדית היא זו שאחראית על כלכלת ותקציב המשפחה מעניק לה כוח יחסי עצום וצפוי שעלול לפתוח פערים בינה לבין בן זוגה (קוליק, 2012). נוסף לפער זה הוא הפער התרבותי שנוצר מול בעלה בשל חשיפתה לאורח החיים המערבי והממשק עם העולם החילוני – המגע עם העולם המערבי המודרני אף עשוי לחולל שינוי בשאיפותיה של האישה לגבי עצמה, להרחיב אופקיה, ולהתאים את סגנון חייה וחיי ילדיה לתרבות המערבית הרווחת (אלאור 1992; שלג 2000). יתרה מזאת, מפגשה של האישה

החרדית עם העולם החילוני והמודרני עלול לחולל שינוי בשאיפותיה האישיות והמקצועיות (מלחי, 2010).

כפי שתואר לעיל, הספרות התיאורטית מתייחסת רבות לתפקידן של הנשים בתמורות שעוברת החברה החרדית בעשורים האחרונים. מאחר והנשים הינן המפרנסות העיקריות במרבית המשפחות כיום, הן נמצאות בממשק קרוב יותר עם עולם העבודה החילוני. רבים עוסקים בשאלה האם יציאתן של נשים לעולם התעסוקה החילוני מביאה לשימור או שינוי בחברה החרדית, אך דעות החוקרים חלוקות ביניהן; יש מי שסבור כי היציאה לעבודה משמרת את המבנה הקיים בחברה החרדית ומקומה של האישה, ויש מי שסבור כי ההפך הוא והיציאה לעבודה משנה את המבנה הקיים ומקדמת את מעמדה של האישה החרדית.

פרידמן (1999) רואה באישה החרדית העובדת כבעלת יכולת להשפיע על שינוי בחלוקת התפקידים הפנים משפחתית, שינוי אשר לבסוף יכול לצאת מגבולות המשפחה אל המרחב הקהילתי ולהגדיר מחדש את תפקידי הגבר והאישה המסורתיים. עם זאת, לטענתו השינוי אותו מביאות הנשים נובע מכורח המציאות מרצון לשמר את המבנה הקיים בו גברים לומדים ונשים מפרנסות אותם. מתוך כך נשות החברה החרדית נתפסות כגורם שמרני ולא כבעלות מעמד שונה ודומיננטי במשפחה ובקהילה. מכיוון שהתמודדותן של הנשים החרדיות עם העולם שבחוץ מאופיין בניסיון להתבצר במעגל הדתי ולהחמיר מבחינה הלכתית עם עצמן ובני משפחתן, הנשים עוסקות במיון, סינון ופיקוח השינויים הנכנסים לחברה החרדית ולכן נתפסות כמי שפחות מרשות לעצמן לחרוג מהכללים הדתיים הנוקשים.

גם קלעג'י (2010), אשר חוקרת תהליכים מודרניים הנכפים על אוכלוסיות מסורתיות, צופה כי המסורת תמשיך להתקיים ואף תתחזק כתוצאה מאותם תהליכים ועל כן, לא ניתן לבצע שינויים ללא שיתופה (Giddens, 1994). טענה זו לגבי התחזקותה של המסורת מחזקת את התיאוריה הרב שמרנית (קלעג'י, 2010) המעמידה את השמרנות במרכז בעוד המודרנה – החשיפה לתעסוקה ואקדמיה, "משחקת תפקיד משני". בהתבסס על דברים אלו, טוענת קלעג'י שהנשים החרדיות משמשות כסוכנות שימור ולא שינוי.

מנגד, ניתן לטעון כי מעצם יציאתן של הנשים החרדיות לתעסוקה מחוץ לביתן הן נחשפות לעולמות חדשים וצרכיהן משתנים. למרות ההסתגלויות השונות וחששותיהם של נשים מחידושים המזוהים עם מודרניות וחילון, הנשים החרדיות נחשפות לעולם מושגים חדש הכולל ערכים כמו הישגיות, קריירה ומימוש עצמי. עם זאת, רבות מהן מבקשות להמשיך במסורתה של שרה שנירר אשר בקשה לשלב את המסורת עם הפנייה למודרנה (ליוש, 2014).

לפיכך, רבים סבורים כי יש לראות בנשים החרדיות שיוצאות לשוק העבודה כ"סוכנות שינוי" המביאות לעיצוב מחדש של המבנה המשפחתי, הקהילתי והחברתי. עצם היציאה של האישה לעבודה הופכת אותה להיות בעלת עמדה בכל הנוגע לקיומה הכלכלי של הקהילה ולרווחתה, העצמאות הכלכלית נתפסת כזו המשחררת את הנשים מהתלות בגבר ומאפשרת להן למלא צרכים חברתיים ותרבותיים (אלאור ונריה, 2003; ליוש, 2007). גם גלבוע (2014) טוענת כי מעמדן של הנשים החרדיות כמפרנסות עיקריות וכבעלות השכלה אקדמאית מציב אותן כסוכנות של שינוי העתידות לעצב מחדש את המבנה המשפחתי של הקהילה החרדית. נשים רבות צריכות לגשר בין

התלות של המשפחה בפרנסת האישה ובניהול משק הבית עם רצון לראות במקום העבודה הזדמנות להתפתחות אישית אשר לעיתים עומדת בסתירה מהותית עם ציפיית המשפחה והקהילה.

דרך ביניים מציעה קוליק (2013) שסבורה כי הנשים החרדיות נמצאות במעבר ובהתנדדות בין 'שמירה על סף' במובן של היצמדות מוחלטת לאמונה הדתית-חרדית ולאורחות חייה ובין 'העלאת והרחבת הסף' במובן של פתיחת צוהר ונקיטת עמדה חדשנית ואיתנה בכניסה לסביבה חדשה שלא הייתה מוכרת בעבר באמצעות בניית קריירה, יזמות וכו'.

לצד סוגיות הדרה, השימור או השינוי בו עוסקות הנשים החרדיות מעצם יציאתן לעבודה, נראה כי הנשים החרדיות המודרניות לוקחות חלק משמעותי בהתעוררות פמיניסטית פנים-מגזרית הבאה לביטוי בהקמת תנועות חברתיות. הן דורשות לאפשר להן להיבחר כנציגות ציבור ומתפרסמות בשמן כפובליציסטיות ועיתונאיות. כפי שהחברה כולה מושפעת מהאינטרנט, גם בחברה החרדית הפכה הרשת לפלטפורמה להשמעת קולן של הנשים והן מביעות דעתן במגוון סוגיות הלכתיות, פוליטיות, חברתיות וכו' (זיכרון, 2014). יתרה מזאת, נשים חרדיות מקימות מיזמים, עמודי פייסבוק הנוגעים לנושאים רגישים בחברה החרדית, מתראיינות בתקשורת החילונית ועוד.

יציאתן של נשים לעולם התעסוקתי הן במגזר השלישי (החברתי) והן במגזר העסקי מפגישה אותן עם עולמות חדשים ביניהם העולם החילוני. תהליך זה הצמיח תופעה חברתית חדשה יחסית של נשים חרדיות יזמיות עליהן יורחב בעבודה זו.

יזמות עסקית וחברתית בקרב נשים - תמונה כללית

יזמות היא תוצר של חשיבה ותפיסה נאו-ליברלית שמאפיינת את עולמנו בעשור האחרון. לאחרונה, אנו שומעים על תחום היזמות והחדשנות שתופס תאוצה בעולם המודרני וממשלות רבות מעודדות יזמות כחלק מתפיסה כלכלית-חברתית-מדינית. יתרה מזאת, נמצא כי עלייה באחוזי יזמות במדינה הינו מאפיין של כלכלה מודרנית, בין השאר, משום שהיזמים יוצרים מקומות תעסוקה חדשים ובכך תורמים לכלכלה (אבירם, 2004).

החוקרים הרברט ולינק (Herbert & Link, 1982) בתוך מלאך, (2011) מתייחסים למספר היבטים מרכזיים של היזמות ומאפייניהם של היזמים והיזמיות: חדשנות, נטילת סיכונים בתנאי אי ודאות, מחויבות, יכולת התמודדות עם מצבי לחץ, צורך בעצמאות ועוד. תכונות אלו לרוב נרכשות בתהליכי סוציאליזציה מוקדמים בשלבי הילדות, על-פי חוקרים מסוימים (למשל, אבירם, 2004).

יזמות בהגדרתה הרחבה כוללת את כל בעלי העסקים והעצמאיים אשר מעורבים בפעילות כלשהי המביאה לרווח כלכלי, בעוד שהגדרות צרות יותר מדגישות את החדשנות והערך המוסף הנדרש ממיזם של תרומה לכלכלה והובלת שינוי חברתי (Welter et al., 2006). בעולם היזמות נוטים להפריד בין שני סוגי יזמות עיקריים: היזמות העסקית והיזמות החברתית. היזמות העסקית מאופיינת במטרתם של יזמים להשיג הצלחה וכסף על ידי שיווק, המצאות, שירותים ומוצרים חדשניים (Zimmerer, Scarborough & Wilson, 2008) והיא נחשבת לאחד משלושת התחומים המתפתחים בתחום העסקים הבין-לאומי. מאז תובנה זו בשנות התשעים גדלו מספר המחקרים העוסקים במדינות שונות בעולם והשפעתן על פעילות יזמית וגדילתה. מחקרים בתחום היזמות העסקית רואים לרוב ביזמות סט פעילויות המובילות להקמת ארגונים, ואחרים בוחנים את סט האיכויות והמאפיינים של היזמים עצמם (Gartner, 1990).

היזמות החברתית מאופיינת במיקוד במטרותיה החברתיות; היזמים מעוניינים בהקמת עסק/ארגון שאינו רק כלכלי אלא מיועד לסיוע בתחומי רווחה חברתית, חינוך, בריאות, בטחון אישי, קיימות סביבתית ועוד. חוקרים סבורים כי התערבויות מקומיות באמצעות מיזמים חברתיים מאפשרת לחברה לעודד קיימות חברתית כלכלית ולפתח הזדמנויות תעסוקה רחבות היקף (Kirby & Ibrahim, 2011). Younus et al. (2013) אף מוסיפים כי מיזמים חברתיים הינם המבשרים העיקריים של שינוי חברתי ואף באמצעותם דרכים מגוונות לתמיכה באוכלוסיות מודרות.

מחקרים בתחום היזמות מצביעים על כמה גורמים לפנייה ליזמות: (א) יזמות מתוך אילוץ – הקמת עסק בשל תחושת העדר הזדמנויות בשוק העבודה; (ב) יזמות מתוך בחירה – הקמת עסק בשל ניצול הזדמנות עסקית; ו(ג) יזמות מסיבות משפחתיות – כאשר היזם גדל במשפחה בה אחד מן ההורים עוסק ביזמות והוא עובר תהליך סוציאליזציה המעורר בו את הרצון והמוכנות לעסוק בתחום. תיאוריית הלמידה החברתית מאששת את תפקיד הסוציאליזציה ליזמות כחלק מפיתוח קריירה והתנהגות יזמית בעתיד. למידה חברתית יכולה להופיע דרך התבוננות באחר כ"דמות לחיקוי". התהליך מתחיל בסטינג (setting) המשפחתי, שפה מקצועית, שאיפות, ומעצם העדפות קריירה דרך מודלינג (modeling) (Hisrich & Fillop, 1997). שני הגורמים הראשונים מתייחסים בספרות ליזמות נשים ואילו השלישי לשני המינים.

עם זאת, כאשר בני המשפחה, החברים וגורמים בקהילה תומכים בהקמת העסק, גדלים סיכויי ההצלחה שלו. הדבר בולט עוד יותר כאשר מדובר בקבוצת מיעוט ונשים בפרט, בה תמיכת הקהילה משמעותית אף יותר (ארז ואדלינג, 1991).

מחקרים מתחום לימודי מגדר עסקו בהרחבה במהלך השנים בנושא של נשים יזמות, כשהם מתמקדים בכמה סוגיות מרכזיות: הקשיים הכלכליים העומדים בפני נשים יזמות (Word, Goffee & Scase, 1987), ההבדלים בין יזמות גברית לבין יזמות נשית (Rosa et al., 1996), החסמים העומדים בפני נשים בתחום היזמות (Aldrich et al. 1984) והיתרונות שיש לנשים יזמות על פני גברים יזמים (Scott, 1986).

במרבית העולם המערבי חלקן של נשים ביוזמות עסקיות הוא לכל היותר שליש (במדינות סקנדינביה) מכלל היזמים וכ-25-20% בשאר מדינות המערב, ובכלל זה גם ישראל. ההסבר הרווח נובע מהגישה המהותנית שמניחה כי עולם העסקים הוא עולם גברי ונדרשות בו תכונות "גבריות", כמו תקיפות, שאפתנות, כוחניות וסמכותיות, שלרוב הנשים חסרות, או שהן מתחנכות שלא להביע אותן ברבים.

מחקרים אחרים, הבנייתיים יותר בגישתם, מצביעים על הרישות החברתית שאין לנשים ועל מנגנונים חברתיים שונים שחוסמים נשים להיכנס לתחום היזמות שנחשבת רווחית במיוחד. לכך נלוות מדיניות ממשלתית שאינה מקדמת חלוקת תפקידים שוויונית יותר בבית ואינה מעודדת נשים להיכנס לתחום היזמות. מחקרים אף הצביעו על כך שהבנקים המרכזיים נוטים שלא לתת לנשים יזמיות הלוואות משום שהן נתפסות כאמינות פחות (Rosa et al., 1996). עצם העובדה שנשים נמצאו כמנהלות המתייעצות יותר כאשר הן ניצבות אל מול צמתי קבלת החלטות ניהולית, גורמת למוסדות הפיננסיים להסס מתמיכה כלכלית במיזמיהן (Heilman & Chen, 2003). ואולם, על אף

עושר המחקרים בתחום לא נחקרה התופעה של יזמות נשים בקונטקסטים חברתיים מגוונים יותר, ויזמות של נשים מקבוצות חברתיות מוחלשות נבחנה מעט מאוד. מחקר זה מבקש למלא חלל מחקרי זה.

עם התרחבות התופעה של נשים העוסקות ביזמות בעשור האחרון התרבו המחקרים המנסים לאפיין הבדלים בין יזמים ליזמיות ובין יזמות "גברית" ליזמות "נשית". כך, למשל, ישנם מחקרים שהצביעו על הבדל במוטיבציות לפתיחת עסק בין נשים לגברים – לדוגמה, אצל גברים בולטת יותר המוטיבציה להצלחה כלכלית ולרווח כספי, בעוד שאצל נשים בולטת יותר המוטיבציה להגשמה עצמית

(Jennings & Brush, 2015 ; Carter & Canon, 1992) לצד מוטיבציות אלו ניכר כי קיים פער משמעותי באחוזי הנשים המעורבות ביזמות לעומת הגברים, והם נובעים בין השאר מהחסמים הבאים שחלקם הוזכרו לעיל: כישורי ניהול לא מספקים, קשיים בהשגת מימון, קושי בשילוב בין עבודה למשפחה, חוסר ברשתות חברתיות, דימוי עצמי ניהולי נמוך ועוד. יתרה מזאת, נמצא כי נשים לרוב מעדיפות עסק שישתלב עם צרכי משפחתן בשל אחריותן למשק הבית (ורסנו-ברזילי, 2004), וכן כי במדינות מתפתחות, כגון בריה"מ לשעבר, לנשים יזמיות לרוב היה חוסר משמעותי ברשתות חברתיות לעומת עמיתיהן הגברים היזמים להם רשתות חברתיות מתקופת בריה"מ משום שהגברים הם אלו שהחזיקו בעמדות פוליטיות ובמפעלים המדיניים. רשתות חברתיות אלו נמצאו חשובות ביותר ליזמות ובפרט עבור נשים, ואף כאלו שיכולות להתעלות על הדפוסים המסורתיים בהבדלי התפקידים החברתיים בין גברים לנשים (Welter et.al, 2006).

הדגש במרבית מחקרי יזמות נשים הוא על השפעתו של המגדר על חווית נשים בניהול עסק ולרוב מושווה לניהול העסק של גברים. מאמרה של Lewis (2006) בחן מדוע נשים יזמיות מנסות להתעלם מההגדרה העצמית של היותן חלק מקבוצת יזמות נשים, שהינה שונה במהותה מיזמות גברים. היא שאלה מדוע הן דוגלות "בשקט המגדרי". כלומר, לא מעוניינות שיבחנו אותן כיזמיות מפרספקטיבה מגדרית (Pfefferman & Frenkel, 2006). לטענת החוקרות הדבר נובע מכך שהנשים מזהות במגדר ככזה המיוצג כחסרון במקום כיתרון. אותן נשים יזמיות טוענות שישנו איום מנשים אחרות שמתחפשות ליזמיות ולכן קיימת הערכה נמוכה יותר כלפי נשים בעולם היזמות. עצם המאמץ שנשים עושות כדי לשים את סוגיית המגדר מחוץ ליזמות מציגה את חוסר המודעות לכך שמגדר הוא מרכזי מאוד בהערכה של הסביבה כלפיהן כנשות עסקים מצליחות (Lewis, 2006).

תיאוריות פמיניסטיות טוענות כי יזמות היא ממוגדרת, משמע, ההבדלים בין נשים לגברים ביזמות נובעים מסיבות הנוגעות למגדר. תיאוריות אלו מתבססות על תיאוריות ארגוניות דוגמת Acker (1990) שטוענת שמגדר נמצא בכל מקום בארגון – בפרקטיקות, באידיאולוגיות, בחלוקת הכוח בארגון ועוד. לפי Acker (1990) דמויות גבריות דוחקות נשים לשוליים ויוצרות אפליה מובנית, ובהתאם רואים גם חוקרים מפרספקטיבה פמיניסטית הבדלים בין מיזמי נשים לגברים כחלק מהתיאוריה הארגונית הרואה בגברים כדוחקים נשים לשוליים. כל אלו, כאמור, (Rosa et al., 1996), יוצרים בנוסף השלכות על מוסדות פיננסיים שממעטים להלוות לנשים הון ראשוני להשקעה בעסק וכדומה (Pfefferman & Frenkel, 2006) ובכלל, פוגעים ביזמות נשים.

מתוך מחקרים שנאספו על ידי הרשות לעסקים קטנים – הג'וינט, נעמ"ת, משרד הקליטה וגופים נוספים בישראל – עולה כי ליזמית הישראלית יש נחיתות עסקית וניהולית מול הגבר הישראלי. חולשה זו בולטת בעיקר במגזרים ייחודיים, כמו המגזר הערבי, אימהות חד הוריות, חרדיות ועולות חדשות. מרבית העסקים בבעלות נשים מאופיינים באיכות ושירות ברמה גבוהה, אך ביכולת ניהול נמוכה יחסית. נמצא כי נשים משקיעות יותר בפיתוח איכות ופחות בפיתוח משאבים ניהוליים. על כן, חלק גדול מהיזמיות מתקשות לפתוח עסקים ולהרחיבם (ורסנו-ברזילי, 2004). יתרה מזאת, נשים רבות יוצאות לדרך יזמית לאחר שרכשו בטחון וידע בארגון ובנו רשת חברתית שתוכל לסייע להן במיזמן, ולראייתן, הארגון הגדול שבין השאר גם פוגע בהן ואינו מאפשר להן להתקדם מקצועית ואישית, מהווה אינקובטור לפיתוח מקצועי ואישי (Welter et.al, 2006).

בנוסף למניעים שהוצגו לעיל באשר ליציאה ליזמות; יזמות מתוך אילוץ, יזמות מתוך בחירה, ותהליך סוציאליזציה מילדות לעסוק בתחום, אחד המניעים המרכזיים ליזמות נשים בפרט הוא היעדר הזדמנויות קידום בעבודה – היעדר זה גורם לנשים רבות לעזוב עבודתן כשכירות ולפנות ליזמות כאמצעי להצלחה אישית ומקצועית (Heilman & Chen, 2003; Minniti, 2010). ישנה סברה רווחת כי נשים פונות ליזמות מאחר ואין בידיהן די אלטרנטיבות לתעסוקה וכי רמת ההשכלה שלהן לרוב נמוכה יותר. יתרה מזאת, הן חוות "הפרעות" במהלך הקריירה שלהן, כגון הריון, טיפול בילדים וכי' אשר לעיתים מרחיקות אותן מעולם התעסוקה הסטנדרטי ואופציות לקידום, והן רואות ביזמות הזדמנות לתעסוקה משמעותית (Minniti, 2010). עוד נמצא כי החוויות עמן מתמודדות נשים וכן בנות מיעוטים בארגונים גדולים מניעות אותן ליזמות והן מתבוננות עליה כדרך אלטרנטיבית לחוויית הצלחה מקצועית ואישית (Heilman & Chen, 2003). לנשים, האיזון בין עבודה ומשפחה נמצא כדאגה גדולה, על אף שהן לגברים והן לנשים קונפליקט באיזון בין קריירה למשפחה, עבור נשים קונפליקט זה הינו אקוטי. רק בעשור האחרון ארגונים החלו ללמוד את הנושא ולהתאים את עצמם לצרכיהן של אימהות. נשים לעיתים מרגישות שעבודה בתאגיד/ארגון גדול דורשת מהן לבחור בין קריירה למשפחה. הצורך שלהן בגמישות בשעות העבודה היא אחת הסיבות העיקריות בבחירה ביציאה ליזמות. יזמות מתגלה כפתרון לבעיית האיזון ומאפשרת לנשים לבחור בקריירות מאתגרות בהן הן שולטות בלוח הזמנים שלהן ומשיגות מטרותיהן בדרכיהן (Heilman & Chen, 2003). עוד נמצא כי יחסי הגומלין שנשים מקיימות עם המערכת המשפחתית גורמים להן לראות את עסקיהן שזורים בתא המשפחתי, ובכך מתאפשרת להן שליטה באיזון בין חיי המשפחה לעבודתן (Brush, 1992).

חשוב לציין כי גם למדינה יתרונות רבים שצומחים מיזמות, ובפרט יזמות נשים. מחקרים ברמה לאומית על יזמות נשים מצאו שמדינות יכולות להשפיע על פעילות יזמית ואם יתייחסו באופן שווה אך מותאם לעסקים של נשים וגברים יובילו ליצירת מקומות עבודה והגברת תחרות. אחד הכלים של מדינה לעודד מדיניות של יזמות נשים היא הכרה בצרכים של הנשים כשונים מאלה של גברים, לדוגמא, פיתוח כישורים דרך סדנאות ניהול וטכנולוגיה ושינוי אופי הסדנאות מאוריינטציה גברית לנשית באופן כזה שלא דורשת מנשים להתאים את עצמן. באופן כללי, מחקרים על תפקיד המדינה בעידוד ליזמות מתעלמים מאלמנט המגדר ומחקרים על מגדר ויזמות מתעלמים מתפקיד המדינה

(Pfferefman & Frenkel, 2015). עצם החוסר המחקרי של כל דיסציפלינת מחקר מהשנייה גורעת מהלמידה והיכולת של מדינות לזהות יזמות נשים כסוגיה בפני עצמה ולמען חלופות ייחודיות לה.

לסיכום, נראה כי בעשור האחרון מתרחשת התעוררות ועשייה גדושה בתחום יזמות נשים בעולם. גל המחקר על נשים יזמיות הפך משולי למרכזי, ונשים אינן נחשבות יותר בלתי נראות או "אחרות" כפי שנחשבו בעבר (Wang, Qian, Aaltio, Iris, 2015). ארגונים בין-לאומיים, ממשלות, מוסדות כלכליים וארגוני נשים החלו ביישום יוזמות שמטרתן טיפוח והעצמה כלכלית בקרב נשים. המודעות לקיומם של חסמים עבור נשים בתחומי היזמות והצורך מצד ארגונים ומוסדות לתמוך ולעודד נשים ליזמות השתפרו משמעותית. כל זאת במטרה לעודד נשים להיות מעורבות יותר בפיתוח הכלכלי-קהילתי (Gartner, 1990).

יזמות נשים בקרב קבוצות מיעוט

כאמור, על אף עושר המחקרים בתחום יזמות נשים, טרם נחקרה לעומק תופעת יזמות נשים בקונטקסטים חברתיים מגוונים יותר, ויזמות של נשים מקבוצות חברתיות מוחלשות כמעט ולא נבחנה כלל. עם זאת, מחקרים אחדים בנושא יזמות נשים מאוכלוסיות מוחלשות מייחסים אבחנה ברורה לשני אספקטים ביזמות: הזדמנות וצורך. מחקרים אלו חידדו את המניעים שהוזכרו לעיל ומצאו כי נשים מרקע סוציו-אקונומי חזק פונות ליזמות ממניע של הזדמנות ונשים מרקע סוציו-אקונומי נמוך פונות לרוב ליזמות ממניע של צורך (Brush 1992; Jennings & Brush, 2015; Welter et al., 2006).

Shapero & Sokol (1982) מרחיבות את הטענה וגורסות כי נשים מקבוצות מיעוט לרוב פונות ליזמות כאשר חוו בחייהן משבר של אבטלה או הגירה. Heilman & Chen (2003) מוסיפות על החוויות שנשים ובנות מיעוטים מתמודדים עמם בארגונים אשר מניעים אותן ליזמות כדרך אלטרנטיבית לחוויית הצלחה אישית ומקצועית. על אף שמשנת 1997-2002 מס' המיזמים/עסקים של נשים ובני מיעוטים גדל משמעותית (פי ארבעה מכל המיזמים בארה"ב באותם שנים ופי שתיים משל נשים בארה"ב באותן שנים) ישנה הערכה כי אחד מתוך חמישה עסקים/מיזמים הינו בבעלותן של נשים מקבוצת מיעוט. ההנחה שנתון זה כה גבוה היא כי אותן נשים יוצאות ליזמות מתוך תסכול בארגונים שאינם מתאימים את עצמם לנשים וקידומן, ועל אחת כמה וכמה לנשים המגיעות מקבוצות מיעוט. לעומתן, Hunter & Boyd (2004), אשר ערכו השוואה בין נשים יזמיות מרקע חברתי "חזק" לבין נשים יזמיות בנות מיעוטים בארה"ב הגיע לתובנה כי נשים מקבוצות מודרות פועלות מתוך מוטיבציה להשגת מטרה ומניעים כלכליים. אותן נשים מתגברות על נחיתותם הכלכלית וההשכלתית ע"י יצירת הון אנושי תומך המורכב מחברויות בקהילות האתניות בהן הן מתגוררות.

המשותף בספרות לנשים יזמיות מקבוצות מיעוט הוא שהון הפיננסי והרישיות החברתי הינם נמוכים יותר. לפיכך, הן נוטות יותר להשתמש בהון עצמי, הון אנושי וסביבה קהילתית קרובה על מנת להתחיל עסק משלהן (Hunter & Boyd, 2004). מספר רב של יוזמות עסקיות בקרב אותן נשים הן משפחתיות וישנה אף נטייה שכיחה להקים יוזמות חברתיות יחד עם בעליהן (Reynolds et al., 1999; Mirchandi, 2003; Baycan & Masurel, 1985). ייתכן ועצם העבודה שאותן נשים

מקימות עסקים עם בני משפחה ובפרט עם בעליהן היא בשל היעדר הרישיות החברתי הקיים עבורן, ומכאן גובר הצורך בתמיכה משפחתית. התמיכה המשפחתית החשובה ביותר היא מבן הזוג, זאת מאחר וערך הזוגיות והמשפחה נחשב נשגב בחברות מסורתיות, ובפרט בחברה החרדית (פרידמן, 1999) שתוצג במחקר זה. אישוש לכך נמצא בנתונים ממדינות מתפתחות, כגון בריה"מ לשעבר בהן רוב העסקים הם של גברים, שם גילו שאחוז הנשים היזמיות ממדינות אלו הפותחות עסק עם חבר/בעל/בן משפחה גבוה לעומת מדינות אירופאיות בהן הן לרוב מקימות עסק בגפן (Welter et al., 2006).

לאור הכתוב, במהלך העשור האחרון, גברה תופעת יזמות נשים מאוכלוסיות מודרות ונשים החיות בחברות פטריארכליות (Jennings & Brush, 2015). גם ברמה המחקרית גבר העניין בחקר תופעת היזמות בקרב נשים בחברות פטריארכליות ונשים המגיעות מאוכלוסיות מודרות. יתרה מזאת, התגברות ההגירה מארצות מוסלמיות דתיות אל העולם המערבי הביא לכך שיותר ויותר חוקרים החלו להתעניין בנשים מוסלמיות יזמיות ובאופנים שבהן הן מגשרות בין החברה השמרנית מתוכה הן הגיעו, לבין החברה המערבית.

אחת הדוגמאות המוכרות היא מאמרו של Essers & Benschop (2009) שדנות בשאלה כיצד נשים יזמיות ממוצא טורקי ומרוקאי בונות את זהותן המגדרית, האתנית והיזמית בשילוב עם זהותן המוסלמית הדתית. בהתבסס על הפרספקטיבה המחקרית של תיאוריית המיקומים הצולבים (intersectionality theory), הן מראות כי נשים הנמצאות בצמתים אלו מנהלות משא ומתן תמידי בין זהויותיהן השונות המושתתות על מוצאן האתני, הדתי והיותן נשים, ולרוב אף מתנגדות לדרכים המסורתיות של הדת על אופניה השונים. את המשא ומתן המורכב הזה הן מקיימות דרך "עבודת הגבולות" (Boundary work) לה נדרשות בקונטקסט הארגוני של יזמות, ואשר דורשת מהן לקיים ממשק בין החברה המסורתית ממנה מגיעות לחברה המודרנית. עבודת גבולות זו למעשה "שומרת" על זהותן כנשים המגיעות מחברות מסורתיות וכיזמיות הנדרשות ליכולות ניהול, סמכויות, חדשנות, נטילת סיכונים בתנאי אי ודאות ועוד, מתוקף תפקידן (אברס, 2004). בקרב נשים מוסלמיות יזמיות, הדומות במאפייניהן לקבוצות נשים המגיעות מחברות מסורתיות כפי שיתוארו במחקר זה, יחסן לדת מהווה בסיס לפרקטיקות בהן הן משתמשות כיזמיות.

מחקר נוסף על נשים מוסלמיות יזמיות בחן את תפקידן של נשים בפקיסטן ומצא כי נשים אלו מניחות על כף המאזניים את תפקידן בבית ובחברה מול הנורמות הדתיות ונעזרות בפרשנות לדת כאמצעי להצדקת היותן יזמיות. חוויותיהן של הנשים המוצגות במאמר מעידות כי הנורמות והאמונות של החברה הפקיסטנית השמרנית דומיננטיות בחייהן והן נושאות עמן תחושה תמידית של אשמה כאשר הן פונות לקריירה יזמית (Rehman & Azam Roomi, 2012) על כן, נאלצות נשים אלו לגבש פרקטיקה מתמדת של עבודת גבולות כפי שמציגות (Essers & Benschop, 2009).

מחקר שבחן נשים טורקיות החיות באמסטרדם מצא דרך התמודדות נוספת לניהול "המשא ומתן" אותן מנהלות נשים יזמיות מחברות מסורתיות המתנהלות בחברות מערביות – אותן נשים משלבות בין ההזדמנויות האתניות ומאפייניהן האישיים בשוק האורבני המודרני, הדבר קורה בעקבות כך שמיזמן לא פונה אך ורק לקהל של קהילתן אלא עבור אוכלוסיות נוספות בעיר. מרבית הנשים היזמיות הן אמהות, נשואות בנות הגילאים 36-40 בעלות השכלה בסיסית ואף פחות, בדומה

לנשים חרדיות בישראל. מרבית מיזמיהן הינם מיזמים "שירותיים" כגון מספרות, חנויות אופנה, ניהול משאבי אנוש (Heilman & Chen, 2003 ; Pfferfman & Frenkel, 2009) בשונה מהמיזמים שיוצגו בעבודה זו בהובלתן של נשים חרדיות.

לעומת היזמיות החרדיות, היזמיות הטורקיות שמהוות מיעוט אתני באמסטרדם מעידות על "מודלים לחיקוי" מהמשפחה שעוסקים ביזמות שהינם כוח מניע עבורן. עם זאת, בדומה לחרדיות, הן מספקות תעסוקה עבור בנות קהילתן ומהוות מודל לחיקוי עבור נשים אלו (Masurel et al., 2003).

המפגש בין הפמיניזם למגדר כפי שמתואר במחקרים אלו מסמל את המתח בין המערביות והמודרנה לבין האסלאם וחברות מסורתיות דומות (Essers & Benschopp, 2009, Mahmood, 2001). Marshal (2011) מביא לכך דוגמא וטוען כי נשים מוסלמיות אכן יכולות להיות יזמיות כל עוד הן ממשיכות לשרת נאותה את משפחתן והחברה. כלומר, ממשיכות להתנהג על פי מערכת הנורמות המקובלות, הקובעות כי משפחה ומשק בית הינם ערכים עליונים מעל לעבודה, קריירה ומימוש עצמי.

לסיכום, המחקרים שהוצגו שופכים אור על דרכי הפעולה של נשים בצומת הגבולות של מגדר, אתניות ודת. הם מראים כי לנשים מחברות פטריארכליות, המתמודדות עם מחסומים חברתיים, ומול חברה שאינה מעודדת פיתוח כישורי יזמות, נמצאו מאפיינים ייחודיים של יזמות (Reynolds et al., 1985; Masurel et al., 2003; Mirchandi, 1999; Prasad et al, 2011). עם זאת, על אף שיזמות יכולה לספק לנשים ובני מיעוטים דרך אלטרנטיבית להשגת קריירה מצליחה, היא לא בהכרח מסייעת להם בהתמודדות הנדרשת מנשים ובני מיעוטים בארגונים גדולים (Heilman & Chen, 2003) ועל כן נראה כי יזמות אינה הפתרון למבנים ארגוניים באספקט החברתי. יתרה מזאת, קיים חוסר מחקרי מקבוצות מגוונות בעולם של נשים מקבוצות מיעוט (Masurel et al., 2003, Essers & Benschopp, 2009; Shapero & Sokol, 1982) אשר יכול לסייע ללמוד את התחום ולהמליץ למדינות כיצד לפעול בתחום היזמות עם נשים יזמיות מקבוצות מודרות.

נשים חרדיות ויזמות

כאמור, בשנים האחרונות ישנה יותר כתיבה על יזמות נשים ובפרט על נשים יזמיות מקבוצות מיעוט, אך על החברה החרדית נכתב מעט. היזמות מחוברת לערכים חדשניים ומודרניים וניתן להניח כי אנשים מחברות פונדמנטליסטיות ושמרניות, כגון החברה החרדית, לא ייחשפו אליה בשל חייהם המאופיינים בשמרנות והיבדלות מהחברה המודרנית. עם זאת, ראוי לציין כי בקונטקסט החברתי החרדי יש משמעות ייחודית לבחירה תעסוקתית זו ביזמות של נשים כפי שאבקש להציג בעבודה זו. תהליכי הסוציאליזציה בחברה החרדית מכוונים נשים למיקום חברתי אשר נועד לתמוך בלימודי הגבר ולהתנהגות מוצנעת שמחייבת אותן שלא לדרוש את מקומן במרחב. לאור זאת, העבודה אמורה לשמש כאמצעי פרנסה בלבד, ואיננה נתפסת כמשאב להגשמה עצמית, אוטונומיה אישית ומקצועית (פרידמן, 1999), כפי שנתפסת היזמות.

בניגוד לחברה החילונית, בחברה החרדית הנשים הן אלו שמעורות יותר בשוק העבודה, ופרנסת המשפחה, מרובת הילדים, תלויה במידה רבה ביכולת ההשתכרות שלהן. לפיכך, באופן פרדוכסלי, נשים אלו זוכות ליתרון מסוים הן על פני גברים מהקהילה שלהן והן על פני נשים חילוניות ביחס ליכולתן להקים עסקים. לא יפלא אפוא שבשנים האחרונות מספרן של הנשים היזמיות החרדיות צמח באופן ניכר, ופורומים חרדיים רבים הוקמו בכדי לתמוך בהן. ככלל, היזמות בקרב נשים מקבוצות מודרות נמצאה כמעצימה בשלושה אספקטים: הענקת בטחון כלכלי, פיתוח התנהגות יזמית, ותרומה למשפחתן בכך שמעניקה להן את היכולת לאזן בין חייהן כנשים עובדות וכנשות משפחה (Datta & Gailey, 2012). ייתכן ועבור הנשים החרדיות היזמות אכן מאפשרת את היכולת לאזן בין חייהן כנשים עובדות וכנשות משפחה וזאת נבחן במחקר זה.

יתרה מזאת, הואיל ומספר רב של יוזמות עסקיות הן משפחתיות ונמצא כי נשים, בעיקר מקבוצות חברתיות מודרות, נוטות להקים יוזמות חברתיות ביחד עם בעליהן, חוקרים החלו לבחון באיזו מידה יש השפעה לאופן שבו נשים מגדירות את עצמן ביחס לבעליהן על הקמת העסק וניהולו. בחברה חרדית יהודית, שבה נשים מגדירות עצמן בעיקר דרך בעליהן ("עזר כנגדו"), מחויבותן לעסק שהן מקימות צפויה להיות משנית למחויבותן למשפחה ולבעליהן. לעומתן, נשים חילוניות נוטות להגדיר את עצמן לרוב במונחים אינדיבידואליסטים יותר, וככאלה הן צפויות להיתקל פחות בציפיות חברתיות למחויבות בלעדית למשפחה (Reynolds et al., 1985).

על אף המחסור במחקרים בתחום היזמות והקהילה החרדית, ליזמות העסקית פוטנציאל רב בקרב האוכלוסייה החרדית. מלאך (2011), למשל מצא כי לבחירה התעסוקתית של נשים חרדיות ביזמות יתרונות רבים: יתרון ראשון קשור בקהילתיות החרדית ובנגישות הגדולה לקהל מובחן וממוקד שהינו הקהילה החרדית. יתרון שני קשור בהשכלה כללית – תחומי היזמות העסקית והחברתית אינם דורשים בדרך כלל השכלה כללית רחבה, השכלה שחסרה במערכת החינוך התורנית. היתרון השלישי קשור למסגרת העבודה – בעבור חרדים רבים קיים קושי גדול לעבוד במסגרת עבודה חילונית ובפרט עבור נשים, ולשם כך נפתחו מחלקות ייעודיות רק עבור נשים חרדיות בחברות גדולות. יתרה מזאת, יזמות מאפשרת עבודה במסגרת עצמאית, ובמקרים רבים עבודה מן הבית (מלאך, 2011), יתרון אשר לא יסולא בפז עבור אימהות בחברה החרדית. על כן, ניתן להניח כי היזמות הינה פלטפורמה תעסוקתית מתאימה לאישה החרדית אשר בראש ובראשונה רואה את עצמה כאמונה על משק הבית וגידול הילדים (פרידמן, 1991). לפיכך, נראה כי היזמות בקרב נשים חרדיות תלך ותתעצם עם השנים וזהו הזמן להתחיל וללמוד את מאפייניה הייחודיים.

החברה החרדית המודרנית עברה תמורות רבות בעשור האחרון. בפרט, בתחום התעסוקה ומעמדן של הנשים. בחינת משמעות עצמאותן התעסוקתית של נשים חרדיות יזמיות ובעלות עסקים תוכל להאיר את מקומן של נשים אלו ולתרום להבנת מעמדן העכשווי ברמה החברתית והציבורית בקהילה זו. על רקע זה, המחקר הנוכחי מבקש להתמקד בנשים חרדיות, יזמיות עסקיות וחברתיות, אשר פרצו את המחסומים המגדריים והתרבותיים, ויבחן כיצד הן תופסות ומפרשות מהלך זה.

מתודולוגיה

המחקר הנוכחי הינו מחקר איכותני פרשני המבקש להתבונן בחיי היומיום של נשים יזמיות חרדיות. בפרט, המחקר מתמקד בבחינת תפיסות העולם, העמדות והחוויית של נשים אלו לגבי מציאות חייהן בחברה החרדית, הממשק עם החברה החילונית והאופן בו זה תפיסות אלו מעצבות את התנהלותן היומיומית והיזמית בקהילה החרדית. המחקר מבקש בחינה מעמיקה של חוויות הנשים היזמיות החרדיות דרך זווית הראייה ותפיסותיהן הסובייקטיביות שלהן. על מנת להתרשם באופן בלתי אמצעי מנקודות מבטן של היזמיות החרדיות על התמודדותן עם היזמות וממשקה עם חייהן החרדיים, נבחרה שיטת המחקר האיכותנית לאיסוף וניתוח הנתונים במחקר זה. המחקר האיכותני הוא "תיאורי", ושואב את נתוניו מהמערך הטבעי בו החוקר הוא מכשיר המחקר העיקרי, באמצעות שיטה זו ניתן להבין את מורכבות התופעה ולנתח תוכן ונרטיבים המשקפים את התהליכים העוברים על המרואיינות והגישה על תהליכים חברתיים רחבים יותר (צבר בן-יהושע, 1990).

פרדיגמת המחקר

פרדיגמת המחקר הנוכחי היא הפרדיגמה הפרשנית-הבנייתית המבקשת להבין את העולם מנקודת מבטם של אלו שחיים אותו, ונשענת על ההתנסות הטהורה של הפרטים ללא הנחות קודמות. נקודת המוצא היא התופעות עצמן כפי שמתאר הפרט. על כן, בבסיס מחקר זה על היזמיות החרדיות לא עומדת השערה מוגדרת מראש. אופן הבניית המשמעויות ועיגון בהתנהגויות ובשפה של הפרטים הם במוקד המחקר של פרדיגמה זו, ולכן מתאימה במיוחד למחקרים איכותניים רבים בסוציולוגיה (Alpert, 1991). במחקר זה בוצעו ראיונות עם 14 נשים יזמיות חרדיות במהלכן התבקשו הנשים לתאר את תופעת היזמות מנקודת מבטן כנשים החיות בחברה החרדית. הפרשנות שניתנה לדבריהן הייתה לפי האופן בו הן תארו את חוויותיהן ותפיסותיהן את המציאות. מחקרים מהפרדיגמה הפרשנית-הבנייתית בוחנים את המציאות החברתית מנקודת מבטם של מי שפועלים בה וחווים אותה, וחושפים למעשה את מבני המשמעות הסובייקטיבית וההנחות האינטר-סובייקטיביות שעולות מתוך הנתונים שעלו. האדם החברתי נתפס כסובייקט פעיל המבנה את הסדר החברתי על פי תפיסותיו ותוך פעולות גומלין עם סובייקטים אחרים. המציאות החברתית על פי פרדיגמה זו היא תוצר של יצירה משותפת של בני אדם המתרחשת באמצעות האינטראקציות שהם מקיימים ביניהם והמשמעות שמעניקים המשתתפים לתופעות (Alpert, 1991).

אסטרטגיית המחקר היא של מחקר נרטיבי-פרשני שהתפתח מתוך הגישה הפוסט-פוזיטיביסטית המאירה את האדם כסוכן אקטיבי ביצירת חוויותיו ורואה את יכולתו להעניק משמעות סובייקטיבית למציאות (ספקטור-מרזל 2010). במחקר זה אתמקד ב"נרטיב עצמי" המכונה גם "סיפור חיים". כל סיפור חיים הינו תוצר של ברירה של האדם המספר אותו. מבין כל האלמנטים בסיפורו של האדם בהיסטוריית חייו הוא שבחר מה לספר וכך מציג את זהותו על מכלול גווניה (ספקטור-מרזל, 2011). על פי גישה נרטיבית זו, הסיפורים שהאדם מספר על עצמו מאפשרים ללמוד על תפיסותיו, תובנותיו על עצמו ועל המציאות (תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010).

עבודה זו תתמקד בסיפוריהן של הנשים היזמיות החרדיות תוך התמקדות בחוויותיהן כנשים יזמיות בחברה החרדית כפי שמתוארת על ידן. הניסיון להבין את מסלול חייהן של הנשים ומה הוביל אותן לבחירה ביזמות, כיצד הן מנהלות את יזמותן וכיצד הן מנהלות את הממשק עם החברה החילונית כחלק מהיותן נשים החיות בחברה החרדית, עשוי לשפוך אור על הבנת התופעה היחסית חדשה של נשים יזמיות חרדיות ואסטרטגיות ההתמודדות שלהן, וכן להעניק קול ופרקטיקה למיצובן הייחודי בחברה החרדית והחברה הישראלית.

הגישה הנרטיבית רואה בנרטיב אותו מספר האדם ככזה אשר כולל תשובות לשאלות מרכזיות בהבנת החוויה הסובייקטיבית של הפרט, חלקן שאלות עליהן לא ניתן לענות בכלים מתודולוגיים אחרים, וחלקן תופעות מורכבות של החיים המיוצגות טוב יותר על ידי סיפורים. הנרטיב, למעשה, מסייע לאדם לפרש את העולם (שקדי, 2003).

לפיכך, באמצעות שיטה זו אפשר לבחון את התופעה הנחקרת ולהכירה לעומק. מאחר ולא קיימת כלל ספרות מחקרית אודות יזמיות חרדיות, וכי הספרות הקיימת מתייחסת למעמד האישה בחברה החרדית ותעסוקה באופן כללי, ראיתי לנכון להשתמש בשיטת המחקר האיכותנית-פרשנית עם מרכיבים נרטיביים, שתאפשר לי כחוקרת להבין לעומק את היזמות מנקודת המבט של הנשים בניסיון לבחון מאפיינים ייחודיים להן וליזמות.

מתודות המחקר

המחקר כלל חמישה עשר ראיונות עמוקים חצי מובנים עם נשים חרדיות המגדירות עצמן יזמיות חרדיות. כולן הקימו עסק/מיזם/חברה במהלך שבע השנים האחרונות, וכולן אימהות. בחרתי בראיון עומק חצי מובנה על מנת להעניק למראיינות לספר לי את סיפור חייהן כפי שהן תופסות אותו וכן לשאול אותן שאלות העסוקות ביזמות, הקהילה החרדית, פמיניזם, אימהות, הממשק עם העולם החילוני ועוד.

ראיון מובנה למחצה (semi-structured interview) הוא כלי שמטרתו לעגן תיאוריות סובייקטיביות באופן מובנה חלקית. כלומר, זהו ראיון הבנוי מסגרת שאלות קבועות מראש אשר עשויות להשתנות במהלך הריאיון בהתאם לדינמיקה המפתחת. השאלות הכלליות נועדו לשמש מסגרת כללית שמטרתה לנתב את הריאיון לדיון בסוגיות הליבה המחקריות (Berg, 1998).

מקצת הראיונות התקיימו אצל הנשים בביתן או בבתי קפה באזור מגוריהן וחלקם התקיימו באמצעות הטלפון בשעות הלילה לאחר שהתפנו מעיסוקן ויכלו לדבר עמי. ארבע עשרה הנשים היזמיות עמן קיימתי את הראיונות הינן נשים עסוקות העובדות במשרה מלאה ויותר, ועל כן היה קשה מאוד ולעיתים אף בלתי אפשרי לקבוע איתן פגישה פרונטלית. כאשר נענו הנשים לפנות שעה-שעה וחצי מזמן להיפגש עמי שמחתי מאוד. כאשר הבחנתי שהן משתהות בתשובתן לאחר הצעת הפגישה, וכי עצם ההצעה יכולה לפגוע בקיום הריאיון, הצעתי את האפשרות לקיימו באופן וירטואלי – בטלפון או בסקיפ – והדבר הקל עליהן עד מאוד ומנע ביטולים של הרגע האחרון עמם התמודדתי בתחילת דרכי באיסוף הנתונים. חלק מהראיונות שוקלטו ותומללו וחלקם הוקלטו תוך כדי שיחה טלפונית.

אוכלוסיית המחקר

איתור המשתתפות נעשה על פי מדגם "כדור שלג" (Patton, 2002) במסגרתו מבצע החוקר שימוש ברשתות החברתיות שלו ושל משתתפי המחקר. על פי שקדי (2003), שיטת דגימה מסוג זה אכן משמשת לעיתים קרובות על מנת לגייס למחקר אוכלוסיות מוסתרות, כלומר כאלה שאינן נגישות לחוקרים עצמם.

אוכלוסיית המחקר מורכבת מנשים חרדיות בנות 26-50 (רובן בין 40-30) שהקימו עסק/מיזם/חברה במהלך השבע שנים האחרונות, מנהלות ממשק עם החברה החילונית בתפקידן (כלומר העסק אינו מתקיים רק בגבולות החברה החרדית), עבדו קודם לזמנות כשכירות, ואמהות. רובן ככולן גרות במרכז הארץ. עם זאת, הדגימה הייתה מגוונת והמשתתפות היו נבדלות זו מזו במספר מאפיינים: גיל, השכלה, מצב משפחתי, זרם בתוך המגזר, מניעים ליציאה לזמנות, גיל ילדיהן, שדה הזמנות (חברתי/עסקי), רקע משפחתי ועוד. נראה כי אוכלוסיית הנשים הזמניות בחברה החרדית הולכת וגדלה ויש כיום כמה עשרות נשים בחברה החרדית אשר הקימו מיזם/עסק/חברה ומנהלות ממשק עם העולם החילוני.

על מנת להתחיל את שלב איסוף הנתונים במחקר פניתי לבנות הקהילה החרדית הלומדות איתי את התואר השני, מהן הגעתי למשתתפות הראשונות. תהליך זה היה מאתגר מאוד, מאחר והנשים היו עסוקות ולא כל מי שפניתי אליה יכלה. נאלצתי גם לשאול את הנשים המסרבות האם יוכלו לסייע לי בהגעה לנשים אחרות. למעשה, כל ראיון אותו קיימתי הוביל אותי לראיון הבא. כאשר פגשו אותי הנשים יכלו להעיד שהמחקר מעניין ואינני זרה מוחלטת וסייעו לי להגיע למכרות שלהן שהן יזמיות. מתוך כ-30 נשים אליהן פניתי במהלך חצי השנה בה אספתי את הנתונים, 15 הסכימו להתראיין ולעיתים גם לאחר בקשות חוזרות. למרבית הנשים פניתי באמצעות הפייסבוק שהינו כלי עבודה נפוץ בקרב הזמיות החרדיות או באמצעות הודעת טקסט להצגה עצמית שעם המענה אליה קיבלתי את האישור להתקשר ולספר יותר על עצמי ועל המחקר. במהלך כל הדרך רצופת הקשיים והביטולים נעזרתי במכרותי החרדיות שיעצו לי כיצד לגשת לנשים הללו.

שיטת דגימה זו מתאימה לסוג המחקר הנוכחי מאחר והחברה החרדית סגורה ושמרנית, וכחילונית נאלצתי להסתמך רק על רצון הטוב של הנשים לשתף עמי פעולה ועל מידת העניין שגילו במחקר. מאחר והזמיות הללו הן חלוצות בחברתן, היו נשים שאף נלהבו להשתתף במחקר וביקשו לקרוא אותו עם סיומו.

ניתוח הראיונות

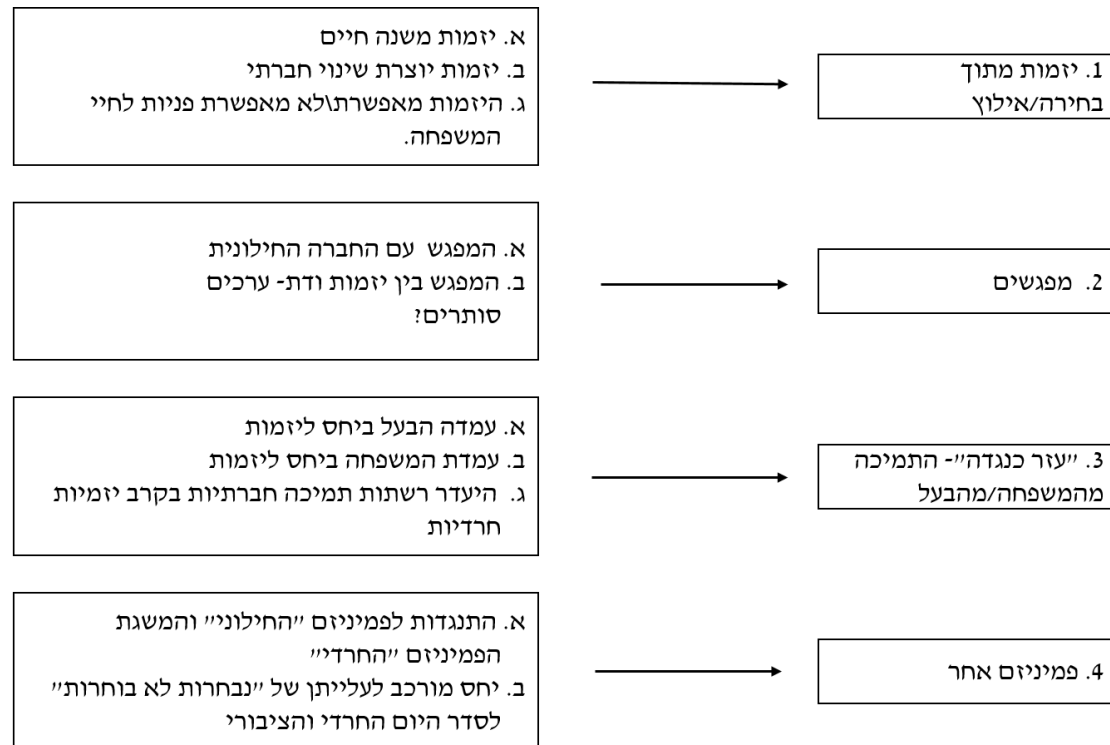
ניתוח הנתונים במחקר האיכותני מתאפיין כתהליך אנליטי, בדרך כלל לא סטטיסטי עם יסודות או מאפיינים אינטואיטיביים, שמטרתו מתן משמעות, פרשנות והכללה לתופעה הנחקרת. התנועה בין ניתוח הנתונים, איסוף הנתונים והמסגרת המושגית הופכת את הניתוח למרכיב במחקר עצמו (שקדי, 2003). "התאוריה המעוגנת בשדה" (Strauss & Corbin, 1997) מניחה בבסיסה עקרונות וכללים המסדירים את פרשנות החוקרת. תהליך הניתוח שהיא מציעה הוא אינדוקטיבי, מובנה ומתפתח (דושניק, 2011). הסקת המסקנות היא באמצעות ראיונות עם ארבע עשרה הנשים, על האוכלוסייה הכללית של נשים יזמיות חרדיות בישראל. במטרה שמחקר זה יצטרף למחקרים נוספים בתחום העוסקים ביזמות נשים מקבוצות מיעוט/מודרות.

התיאוריה שואפת להביא את נקודת המבט של הנחקרים תוך הגעה לממד הפרשני שהוא לב ניתוח התוכן. על פי תיאוריה זו שדה המחקר נבנה באמצעות "לבנים" הבנויות מתפיסות, מילים והסברים של המרואיינים (שקדי, 2003).

בעוד המחקר האיכותני-פרשני מעודד את חופש היצירה בתהליך הניתוח, הוא מחייב להכיר במגבלותיו של התהליך ומציב עמדה מפוכחת באשר ליכולת החוקר להבין אחרים. במחקר זה נדרשתי לרגישות תיאורטית מרובה כדי לייחד את הפרשנות שלי מן הפרשנות של מי שאינו חוקר. עלי היה לגלות רגישות אל מול ההנחות הערכיות הניצבות בבסיס הפרספקטיבה המחקרית ואל מול ההשלכות הערכיות והחברתיות של הפרשנות שהיא יוצרת (דושניק, 2011) לפיכך, בשלב הראשון לאחר תמלול/הקלדת הראיונות, קראתי את הראיונות בשלמותם כדי לאתר נושאים משותפים רוחביים העולים אצל כלל הנשים. בשלב השני, ארגנתי את הנושאים בתמות מרכזיות שחזרו על עצמן בקרב כלל הנשים באופן כזה או אחר. לאחר שפרטתי את כל התמות ראיתי כי כל מקבץ תמות יחדיו יוצרות נושא מרכזי אותו כיניתי קטגוריה מובילה. כאשר סיימתי את התהליך התגלו ארבע ספירות תוכן מרכזיות (קטגוריות מובילות) שעלו מהראיונות המרכיבות את עולמן של הנשים החרדיות היזמיות: יזמות מתוך אילוף, מפגשים, התמיכה מהבעל והמשפחה ביזמות, ופמיניזם אחר. השלב השלישי אפוא היה קריאה נוספת של הראיונות ושימוש בציטוטים המייצגים את התמות המרכיבות כל קטגוריה במחקר במטרה לאושש את הקטגוריות והתמות המשותפות. במהלך הניתוח עצמו ועל מנת לתקף את הממצאים, כל תמה אוששה/נסתרה באמצעות ציטוט וספרות תיאורטית רלוונטית.

תרשים תהליך הניתוח

להלן תרשים המתאר את תהליך ניתוח התמות שעלו מהראיונות (משמאל התמות ומימין קטגוריות-על שמאחדות כמה תמות קרובות מבחינה תכנית) :

מבט רפלקסיבי

המחקר הנרטיבי רואה את החוקר כרכיב משמעותי בתהליך המחקר וטוען כי הן לחוקר והן לנחקר יש השפעה מעצבת ודינמית על המחקר וכי אין להפריד בין החוקר ובין התופעה הנחקרת. ההבנה שלחוקר ישנה השפעה העלתה את המודעות לצורך בשקיפות ותהליך רפלקסיבי של החוקר. כל אלו מסייעים לחוקר לזהות כיצד הוא משפיע על התוצר המחקרי של עבודתו. ההתייחסות הרפלקסיבית מתייחסת לאופן בן החוקר משפיע הן על הנתונים והן על הפרשנות (תובל-משיח, ספקטור-מרזל 2010).

על פי התפיסה הפרשנית-נרטיבית, הפרשנות להתנהגות ניתנת לא רק על ידי הנחקרים עצמם אלא גם על ידי החוקר. שלסקי ואלפרט (2007) גורסים כי הסיפורים מושפעים מהאופן שבו מבינה הנחקרת את מטרת המחקר ומהתקשורת הבין אישית בינה לבין החוקרת.

למחקר האיכותני כמה קשיים מתודולוגיים. המחקר האיכותני לא יוצא מתוך השערה, כלומר: אין השערות מחקר הנבדקות על ידי החוקר, ובמקום ההשערות יש שאלות מחקר (Josselson & Liebllich, 2003). ואולם, כפי שקורה לעיתים קרובות במחקר איכותני, בבואי לנתח את הראיונות התגלו ממצאים אותם לא צפיתי מראש, ואלו הפכו את המחקר למעניין יותר. כתוצאה מהגילויים החדשים הרחבתי את סט השאלות בראיונות המאוחרים יותר.

קושי נוסף היה עצם קיום הראיונות מאחר והנשים היזמיות עסוקות מאוד הן בשל היותן קרייריסטיות והן בשל היותן אימהות לילדים רבים. זמן יקר והיה קשה מאוד לתאם עמן ראיון. לא פעם קבענו להיפגש, וכשהגעתי למקום התבטל המפגש. חוויה זו עולה בקנה אחד עם התפיסה האיכותנית לפיה הבנה מעמיקה של תופעות חברתיות צריכה להיעשות במקום בו הן מתרחשות ובאמצעות כניסה לעולמם היומיומי של המרואיינות (שקדי, 2003) עם זאת, השילוב של מורכבות תהליך רכישת האמון בי כאישה חילונית אקדמאית ביחד עם זמן המוגבל של הנשים הקרייריסטיות הללו היוותה קושי מרכזי במחקר זה.

כאמור, את הטלפונים של הנשים קיבלתי מחבר לספסל הלימודים. לרוב נשאלתי במהלך השיחה הטלפונית בשלב די מוקדם האם אני חילונית או חרדית. מרבית הנשים נענו ישר לבקשתי ואמרו שישמחו להתראיין ואף לקרוא את הממצאים, שאלו אותי מדוע הנושא מעניין אותי והאם אני מכירה את הקהילה החרדית מקרוב. עניתי תמיד שאני מתעניינת בתחום היזמות והמגדר, והאוכלוסייה בה בחרתי להעמיק היא האוכלוסייה החרדית אשר אינה מוכרת לי כלל. בתור נערה שגדלה בירושלים לצד האוכלוסייה החרדית, מעולם לא קיימתי קשר עם הקהילה וזו ההזדמנות לשנות זאת. במרבית הראיון הן ניתבו את השיחה אך ורק למיזם/עסק/עמותה והייתי צריכה לחלץ יותר את הנושא המשפחתי, מעורבות בן הזוג, הנושא הפמיניסטי וכו'. כאשר הזכרתי את הנושא הפמיניסטי לשיחה, מרבית הנשים הביעו התלהבות מהנושא – לכאן ולכאן – והראיון הפך תוסס יותר. מרבית הנשים היו מאוד ענייניות וקונקרטיות באופן כללי במהלך הראיון ולא הרבו לשתף בנושאים אישיים, אך נענו כאשר שאלתי.

בריטנשטיין (1999) אשר חקרה אוכלוסיות מהגרים בישראל, מציגה במאמרה כי עצם היותה גרמנית, רווקה צעירה, לא ישראלית סייעה לה להיות מקובלת על קהילת המהגרים אותם חקרה במאמרה. במהלך הראיונות לא נתקלתי כלל בהערות כמו "לא תביני, את חילונית" למרות שמכך חששתי. הנשים קיבלו את היותי חילונית הבוחנת אותן מבחוץ ללא שום ביקורת. דומני כי עצם זה שהגעתי לכל אחת דרך מכרתה או דרך חברות מהקהילה החרדית ריככה את הסיטואציה. היה נראה כי המרואיינות שהסכימו להתראיין שמחו מהמעמד והרגישו שיש להם מסר חברתי חשוב להעביר באמצעותי על הקהילה החרדית, על מעמד נשים בחברה החרדית ועוד.

באשר לפרשנות הנתונים, המחקר פקח בפני עולם חדש בחברה החרדית שלא נחשפתי אליו, עולם של נשים חזקות, קרייריסטיות מלאות אמביציה ורצון לשנות ולקדם נושאים חברתיים. עד לנקודה בה התחלתי את המחקר ראיתי בנשים החרדיות נשים שקטות ואף מושקקות. ברמה האישית והמקצועית, התחברתי לנשים והצלחתי לשים בצד את דעותיי על החברה החרדית הכללית שתפסו מקום נכבד עד המפגש עם הנשים. היום אני מרגישה מעט יותר משכילה בתחום החברה החרדית ומבינה את השונות הגבוהה בין ההנהגה לחברי הקהילה. דבר נוסף שהשפיע על הפרשנות נתגלה לי כאשר עשיתי סקירת ספרות מעמיקה והתוודעתי לסיבות השונות ליציאה ליזמות בקרב אוכלוסיות מודרות ברחבי העולם ואסטרטגיות ההתמודדות, וראיתי כיצד הדבר הולם את דברי הנשים שראיינתי.

ניתוח הממצאים

ניתוח הראיונות המבקש לבחון את תפיסות העולם, העמדות והחוויית של יזמיות חרדיות בממשק שלהן עם קהילתן ועם החברה החילונית ואת האופי בו תפיסות אלו מעצבות את התנהלותן היום-יומית בקהילה החרדית, העלה ארבע קטגוריות מרכזיות הנוגעות לקונפליקטים עמן נאלצות נשים אלו להתמודד. הראשונה נוגעת למניעים ליציאה לעולם היזמות (תוך ניסיון להכריע האם יזמות היא בחירה חופשית או אילוץ). קטגוריה זו כוללת את חוויית היזמות בעיני הנשים ואת השפעתה על חייהן האישיים והמקצועיים. הקטגוריה השנייה עוסקת בממשק היזמיות עם החברה החילונית מעצם היותן נשים בתפקיד יזמות – המפגשים אליהם היזמות מביאה אותן ואת ערכי היזמות אל מול החברה החרדית. הקטגוריה השלישית עוסקת בעמדתן של הדמויות הקרובות ביותר לנשים – הבעל והמשפחה המורחבת – באשר ליזמותן. הקטגוריה הרביעית כוללת את עמדתן של הנשים למושג פמיניזם, ופמיניזם חרדי בפרט, ואופן תפיסתו על ידי נשים בחברה החרדית. נקודות הממשק בין ארבעת הקטגוריות הללו יוצרות מאבק הנע על הציר של דת-מגדר-יזמות. בפרק זה אנסה להראות כיצד בניסיון להתמודד עם הקונפליקטים בכל זירה כזו בונות לעצמן היזמיות השקפת עולם מורכבת. ארבעת הקטגוריות באות לידי ביטוי במגוון תמות שעלו במהלך ראיונות עם ארבע עשרה נשים המגדירות עצמן יזמיות חרדיות, וסווגו לקטגוריות כפי שניתן לראות בתרשים להלן. בפרק הממצאים אנתח כל אחת מהקטגוריות ואדגים את חוויותיהן באמצעות התמות.

יזמות מתוך בחירה/אילוץ

מראיונות עם ארבע עשרה נשים חרדיות יזמיות, עולה כי ישנו גיוון במניעים של הנשים להגיע לתחום היזמות. בדומה לספרות בתחום היזמות המציעה שני מניעים מרכזיים ליציאה ליזמות – מתוך אילוץ הנובע מתחושת העדר הזדמנויות בשוק העבודה ומתוך בחירה הנעשית לשם ניצול הזדמנות עסקית או חברתית (ר' Jennings & Brush, 2015) – גם במקרה זה רבות מהמראיינות תיארו את שני המניעים הללו, אם כי בגרסה אחרת, ייחודית לנסיבות חייהן: חלקן תארו את נקודת המפנה בקריירה שלהן בייאוש או חוסר סיפוק מהמערכות בהן עבדו כשכירות (כלומר באילוץ) לעומת אחרות שתיארו כי לדידן הצורך להפוך יזמיות, למרות אי הוודאות הכלכלית שביזמות, גבר על הביטחון הכלכלי הקיים בעבודה מסודרת (כלומר: בבחירה).

מרבית הנשים "זכו" באפשרות לצאת ליזמות כאשר המצב הכלכלי בבית אפשר זאת, כלומר, כאשר בעליהן יצאו לעבודה מתגמלת דיה. חלקן מעידות כי הצורך לפרנס בכבוד ולהעניק למשפחתן רמת חיים גבוהה הוא שהוביל אותן לצאת לדרך חדשה. ואולם, באופן מעניין ומפתיע נראה כי המניע העיקרי ליציאה ליזמות בקרב רבות מהנשים שהתראיינו למחקר זה הוא הרצון לעשות שינוי בחברה החרדית ולקדמה. מרבית הנשים הללו עברו מעבודתן כשכירות בחברה החרדית לתחום היזמות החברתית או העסקית הנותנת מענה לחברה החרדית במגוון תחומים. מיזמיהן, הנעים בין העסקי, הפוליטי והחברתי, באים לתקן את מה שהן תופסות כעוולות בחברה החרדית, החל משיפור מעמד הנשים, שילוב נשים בתעסוקה, מצוקות של נשים בתוך הקהילה, שיפור כישוריהם של חרדים בתחום ההייטק ועוד. נראה כי כלל הנשים מונעות מתוך מוטיבציה פנימית הקוראת להן לתקן

ולקדם את החברה החרדית, כל אחת בתחומה. הרווח הכלכלי כמעט ולא עלה בראיונות ואף להפך: היו שהדגישו את העובדה כי הן מרוויחות היום הרבה פחות ממה שהרוויחו כשכירות, אך מטרתן החברתית להוביל שינוי ניצבת בפניהן. יזמיות ההייטק לא הזכירו את עניין השכר כלל ויש להניח שהן מתוגמלות היטב, אולם ייתכן שהנושא לא עלה מטעמי צניעות (שכן שכר גבוה נתפס כאי הפנמה של ערכי החברה החרדית הרואה בהסתפקות במועט ערך בפני עצמו) ו/או מכך שהמוטיבציה הראשונית שלהן ליציאה ליזמות לא הייתה קשורה בשכר המתגמל.

בתת פרק זה שעוסק במניע ליזמות אתייחס לשלוש תמות מרכזיות שעלו מתוך הראיונות: (א) **יזמות משנה חיים** - כפי שאראה להלן היזמות מתוארת על ידי הנשים כבחירה אשר שינתה את חייהן, מרביתן מתארות אותה כמאורע או החלטה משמעותית, הן ברמה המקצועית והן ברמה האישית. (ב) **היזמות כיוצרת שינוי חברתי** - באמצעות היזמות טוענות הנשים כי הן מקדמות שינויים חברתיים בחברה החרדית. כיזמיות הן בוחרות אילו שינויים הן רוצות לקדם ושינוי זה מהווה את ההצדקה לפועלן ובמוקד המיזם שלהן. (ג) **המשפחה ומידת הפניות לגידול הילדים**.

יזמות משנה חיים

מהראיונות עם המשתתפות עולה כי נקודת המפנה התעסוקתית של רבות מהמראיינות במעבר מעבודתן כשכירות ליזמות הינה נקודה קריטית ומכוננת בדרכן המקצועית והאישית של הנשים. לכל אחת מהמראיינות היו חוויות אשר הובילו אותה לקבל את ההחלטה הכרוכה הן באומץ ותעוזה רבים והן בהתמודדות אישית, בין אם כלכלית או אישית. כיום הן מתארות את ההחלטה על יזמות כחוויה ערכית, עוצמתית ומשנת-חיים. כל המראיינות הדגישו עד כמה היזמות שינתה את חייהן, וניתן אף לומר כי הן מחלקות את חייהן לשני חלקים: טרם היציאה ליזמות ואחרי היציאה ליזמות. היזמות הפכה אותן לנשים מובילות ומקדמות נושאים בוערים וחשובים בין אם בחברה החרדית או עבור החברה החרדית. יחד עם זאת, רבות מהמראיינות מתארות את היזמות בחברה החרדית כפריבילגיה שלא יכלו לבחור לעסוק בה אם נסיבות חייהן היו קשות או לא וודאיות. כלומר, היזמות היא סיכון שלקחו כאשר הקרקע אפשרה זאת והייתה בטוחה עבורן.

מחקרים רבים מצביעים על כך שנשים מקבוצות מיעוט לרוב יוצאות לעבודה יזמית מתוך אילוץ ואילו נשים ממעמד גבוה לרוב יוצאות ליזמות מתוך בחירה (Hunter & Boyd, 2004). בשנים האחרונות אנו עדים לכך שנשים חרדיות רבות משתלבות בעולם התעסוקה ותופסות תפקידים משמעותיים, ועל אף שהיציאה לעבודה מוצגת על ידי הרבנים כאילוץ, נשים רבות רואות בכך הזדמנות לצאת מהבית ולהתפתח (ליוש, 2014). דבריה של כנרת [כל השמות בדויים], יזמית חברתית שהקימה ארגון חברתי הפועל למען נערים ונערות בחברה החרדית, מצביעים על כך שישנה קבוצה של נשים חרדיות הלוקחות את נושא התעסוקה והמקצוע "לצעד הבא" הבא לידי ביטוי ביזמות הכורכת עמה מעבר ליציאה לעבודה, מושגים כגון מימוש עצמי.

"ההתמודדות אחרת לגמרי. זה עולם אחר. כשהייתי בהייטק הייתי 6-7 שנים... תמיד הייתי שכירה. זה עולם אחר לגמרי. זה פשוט לבוא לעבודה, לעשות מה שצריך... לא שאין מרחב ליצירתיות, אבל בגדול

מכתיבים לך... ואת עוזבת את העבודה בצהריים והולכת הביתה ואין עבודה יותר, זהו. ולהיות יזמית, זה משהו שפשוט אופף אותך ונהיה חלק ממך. אם את רוצה לברוח מזה את צריכה לנסוע לחו"ל... וגם שם... זו המהות שלי כבר. זה כל הזמן מלווה אותך... זה כמו שאת אימא. אז את לא אימא רק כשאת בבית. בהייטק זה פשוט לפתח טכנולוגיות. לא הצלתי חיים ולא עשיתי שום דבר כזה. והיום זה פשוט עבודה של שליחות. אני מרגישה שאני תורמת לאנושות – להגדיל ראש עם כל האישיות שלך. את צריכה גם לדעת לנהל אחרים וגם איך להתמודד עם אנשים ואיך לגייס תורמים ואיך מדברים בתקשורת, פתאום נפתחו הרבה עולמות וזה מאוד מאתגר ומאוד כיף. זה גם מלחיץ וגם טעיתי... וקיבלתי על הראש... היום אני נמצאת במקום יותר גורלי כזה. אם את מצליחה כנראה שיש מקום לדבר שלך בעולם ואלוקים מעוניין בזה..."

מרבית מרואיינות המחקר מגדירות עצמן נשים, אימהות ויזמיות. כפי שעולה מדבריה של כנרת היא מציגה את המיזם שלה ככזה שהפך להיות חלק מזהותה - היא מדגישה את האחריות הכרוכה בעיסוק זה והשוני בין להיות יזמית לשכירה: בעבודתה כשכירה העבודה לא "ממשיכה והולכת עמה" הביתה בשונה מעבודתה העכשווית כיוזמית.

בדומה לכנרת, מרבית מרואיינות המחקר מתארות את היזמות כשליחות הפותחת דלת לעולמות תוכן חדשים והתמודדויות עם מיומנויות מאתגרות. עולה מדבריהן כי מקומה של היזמית פחות מוגן ומביא עמו חשיפה לטעויות ולביקורת הנובעת ממיקומן "תחת אור הזרקורים" – אנשי הקהילה החרדית והציבור הרחב שצופים בהן ובעשייתן שלעיתים מעלה ביקורות נוקבות. כפי שעולה מדבריה של כנרת, היזמות מורכבת משלושה נדבכים עיקריים: תחושת שליחות, רכישת מיומנויות חדשות וחשיפה ציבורית. נראה כי מעבר למיומנויות החדשות אותן הן רוכשת כיוזמיות והיצירתיות אליה נדרשות, הן גם ניצבות במקום חשוף וגורלי יותר החשוף לביקורת ודיון ציבורי. ואולם למרות ביקורת זו, הן מציגות את יזמותן כשליחות ותרומה לחברה החרדית.

הספרות התיאורטית על החברה החרדית מציינת כי החברה החרדית מורכבת מזרמים שונים ומגוונים שמעמדה של האישה שונה בהם. עם זאת, ניתן לומר בהכללה כי בשל הסוציאליזציה שהן עוברות, הנערות החרדיות רואות בנישואין ובהקמת משפחה את הייעוד החשוב והמרכזי בחייהן. כנרת, כפי שניתן לראות בציטוט שלעיל, כורכת את אימהותה עם האלוהים וצו הדתיות שלה. מאידך, היא נותנת הצדקה אלוהית גם לעיסוק שלה ומייחסת לו אותה רמת חשיבות כמו אימהות. ואולם תפיסה מערבית ומודרנית זו מנוגדת לאתוס העבודה הרווח בחברה החרדית. במידה רבה, ניתן לומר כי רבים מהעסקנים הרבניים סבורים כי ההגשמה העצמית של הנשים עלולה לגרום להחלשת התא המשפחתי ואף להשפיע על גודלו (גרינברג, 2016).

ממצאים אלו העולים מהראיונות עם הנשים בדבר משמעות העבודה בחייהן נידונו בשנים האחרונות קצת יותר (למשל, מלחי ואברמובסקי, 2015; נריה בן שחר, 2011) אולם מדובר בתופעה חדשה יחסית שטרם התקבלה בחברה החרדית השמרנית.

נראה כי קיים כיום בחברה החרדית שיח דיכוטומי בין גברים לנשים – התורה והפרנסה בהתאמה, כאמור, יציאת נשים לעבודה החלה במטרה לאפשר את קיומו של האידיאל התורני המרכזי – טיפוח הדור הבא של תלמידי התורה (זיכרמן, 2014; פרידמן, 1991). תפיסת העבודה כמקור פרנסה אינה מתייחסת לפיתוח מקצועי, הגשמה עצמית, עשייה משמעותית של האישה החרדית העובדת. ואולם מרבית המרואיינות במחקר זה מתבוננות על הזמות לא רק מהיבט של פיתוח אישי ומקצועי אלא אף מרחיקות לכת ורואות ביזמות שלהן מהלך של קידום שינוי חברתי. דבריה של דליה, יזמית חברתית הפועלת לקידום מעמד נשים בתעסוקה ובפוליטיקה מאששת טענה זו:

“באמת העולם שגדלתי בו הוא או לשלוח ילדים לתורה או פרנסה, ולא היה שיח של הגשמה עצמית ואיפה זה נמצא מול צעד משמעותי של מימוש עצמי. ואז אמרתי תהיה תשובה במגזר השלישי! סימנתי מעבר הייתי עם שאלות של משמעות וזה מה שמשך אותי. זה היה כדי לפתור את הקונפליקט שהיה לי – שמרנות מול מערביות וערכים”.

מדבריה של דליה עולה כי נחלתם של הגברים היא התורה ואחריותן של הנשים היא לדאוג לפרנסה (פרידמן, 1991). דליה גורסת כי שיח של הגשמה עצמית לא היה מוכר ולא היווה חלק מהתרבות בה גדלה. התפנית בחייה והתגלות של מושג המימוש וההגשמה עצמית התגלה אליה כאשר בחרה לפנות ליזמות במגזר השלישי.

לדליה מצטרפות מרבית מרואיינות המחקר שעברו מהמגזר הפרטי למגזר החברתי. בחירה זו הובילה אותן לפתרון קונפליקטים בין השמירה על הקפדנות והעקרונות המנחים של היותן נשים חרדיות לבין המודרניות, הרצון בתרומה לחברה, ויצירת שינוי והגשמה עצמית. מדבריה של דליה עולה כי ישנם שני עקרונות יזמיים העומדים אל מול ערכיה השמרניים של החברה החרדית: האחד, פרנסה אל מול הגשמה עצמית, והשני, ערכים של שמרנות אל מול ערכים מודרניים.

בנוסף לשיח על הגשמה עצמית ותחושת השליחות מביאה עמה היזמות גם תחושת העצמה עבור אותן מרואיינות ומרביתן ציינו אותה בדבריהן. תמר, שעברה מעבודה מסודרת בעסק המשפחתי ליזמות בתחום ההייטק, תולה את מימוש הפוטנציאל והיכולות שלה ביציאה ליזמות. על אף החוויה התמידית של דאגה וחשש, היא רואה ביזמות חוויה מעצימה.

“עבדתי בעסק המשפחתי. אם הייתי ממשיכה הייתי מממשת אולי 5 אחוז מהיכולות שלי לעומת המקום שבו אני נמצאת היום, מקום שבו אני ממצה את היכולות שלי שלא חשבתי מעולם. העצמה אישית בצורה יוצאת דופן. המון קשיים וחבטות וריסוקים. כשאני נוסעת ברחבי העולם ומעבירה מצגות לכל קהל זה מקום שלא הייתי מגיעה אליו עם המסלול הקודם. לפעמים הייתי מסתכלת על שכירות בקנאה: היא פשוט באה ראש נקי, עושה את העבודה ומקבלת את הכסף בסוף החודש. הלוואי עליי! ואולי עשיתי טעות ואולי אני אגיש מועמדות למקומות מעניינים. זה רגעים של המון אחריות... כל שלב שעוברים חושבים איך

דבריה של תמר מתיישבים עם ממצאים ממחקרים קודמים המראים כי אחד המניעים העיקריים ליזמות נשים הוא היעדר הזדמנויות קידום בעבודה. היעדר קידום גורם לנשים לעזוב עבודתן כשכירות ולפנות ליזמות כאמצעי להצלחה אישית ומקצועית (Heilman & Chen, 2003; Minniti, 2010). הנשים שרואיינו הדגישו כי העבודה כשכירות לא אפשרה להן את עוצמת ההשפעה והיכולת לקדם נושאים לה ייחלו, והן הרגישו "כלואות" במקום עבודתן. מדבריהן עולה כי היזמות מעניקה להן חופש ועצמאות שאינם מובנים מאליהם עבורן. החינוך אותו מקבלות נשים חרדיות כבר מילדותן דורש ומטיף לצניעות במלוא מובן המילה, ואילו היזמות מצמיחה אותן בכך שמאפשרת להן לקבל במה, להוביל, להשמיע קולן ודעתן ועוד.

יזמות יוצרת שינוי חברתי

הנשים החרדיות מצאו במיזם שהקימו את הפוטנציאל **לשנות או לקדם** עניין בחברה החרדית ובחברה הישראלית בכללותה. חלקן מונעות מהצורך לשינוי חברתי שנועד לפתח ולסייע לנשים חרדיות בפרט, בין אם על ידי העצמה, הכשרה מקצועית ועוד. בניגוד לחברה החילונית, בחברה החרדית הנשים הן אלו האמונות העיקריות על פרנסת המשפחה ובשל יכולתן לשלוט במשאבים הכלכליים של הבית והממשק עם החיים מחוצה לו, באופן פרדוקסלי, הן זוכות ליתרון מסוים על פני גברים חרדיים ביחס ליכולתן להקים עסקים. באופן זה הנשים החרדיות הופכות מנוסות יותר כאשר המשפחה החרדית נדרשת להתנהל מול המערכות הבירוקרטיות וחיי היום-יום.

יתרה מזו, בשנים האחרונות מספרן של הנשים היזמיות החרדיות צמח באופן ניכר, ופורומים חרדיים רבים הוקמו בכדי לתמוך בהן. בניית הפורומים היא אפוא מנת חלקן של כמה ממשותפות המחקר הנוכחי. חלק הפורומים הללו הם וירטואליים, דוגמת הפורומים לעסקים קטנים שהזכירה לעיל שילת בראיון בו היא נעזרת בניסיוןן של נשים חרדיות בעלות עסקים קטנים, הפורום הווירטואלי שהקימו שרה ובעלה המסייע למעצבים חרדיים למצוא עבודה בתחום, ופורומים ממשניים הנפגשים מדי פעם כמו הפורום שהזכירה דליה, שהתכנס בתחילת דרכן של תנועת "נבחרות לא בוחרות"¹ על מנת להגות את הרעיון וליצור קבוצת לחץ משפיעה. המרואיינות כן הזכירו סוגים נוספים של פורומים: דוגמת פורום למידה המתכנס מדי שבוע ללמידת גמרא משותפת לנשים חרדיות. לכל פורום מטרה ברורה: בין אם ייעוץ וסיוע הדדי, יצירת קואליציה לקידום רעיון או למידה משותפת שנועדה גם היא לקדם נושא חברתי החשוב לנשים (כמו למשל לימוד הגמרא שאינה מנת חלקן על פי האג'נדה החרדית המחמירה).

¹ תנועת נבחרות לא בוחרות- תנועה פמיניסטית חרדית בישראל. התנועה החלה את פעילותה בדף פייסבוק שהוקם על ידי אסתי שושן באוקטובר 2012, במחאה על הדרתן של הנשים החרדיות מהמפלגות החרדיות ומהציבוריות החרדית בכלל. הדף קרא לציבור הנשים החרדיות והגברים החרדים להימנע מהצבעה למפלגות שמדירות נשים, ש"ס ויהדות התורה. המחאה סוקרה בהרחבה בכלי תקשורת רבים, אך התקבלה בביקורת רבה על ידי אישים מהמיינסטרים החרדי. התנועה מוכרת גם בשם הקיצור שלה "לונלובו".

עצם קיום הפורומים והעברת המידע בין החברות בהם מאפשרת להן ללמוד ולקדם נושאים החשובים להן, על אחת כמה וכמה בחברה סגורה כמו הקהילה החרדית בה דברים רבים נעשים מתחת לפני השטח ולא לעיני כל. הסיבה לכך היא שעשייה ציבורית בחברה החרדית, כולל יזמות נשים, אינה קונצנזוס בחברה החרדית הכללית ובוודאי לא בקרב עסקני הקהילה והרבנים. רבים בחברה החרדית, וההנהגה בפרט, מעדיפים לשמור על המצב כפי שהוא ולקדם תעסוקת נשים "קלאסית", המשמרת את הנשים במעמד תעסוקתי וכלכלי נמוך, והם לא דוגלים בנשים יזמיות-קרייריסטיות המנהלות ממשקים עם החברה החילונית ומקדמות נשים בחברה החרדית בכלל התחומים. על כן, יצירת הפורומים הווירטואליים והפיזיים, קבוצות הפייסבוק שרבות מהמראיינות הקימו, והקהילות שנוצרו סביב המיזמים, מאפשרת לנושאים רבים לעלות על סדר היום החרדי והציבורי בדלתיים סגורות (לרוב).

מהראיונות ניכר כי מוטיב העזרה ההדדית והתרומה לחברה החרדית הינו מניע עיקרי במיזמים של הנשים. ניתן להניח כי הסיבה לכך היא ערכיה השורשיים של החברה החרדית המוכרת במושגים של גמ"ח, צדקה, מצווה ועזרה לזולת. הצירוף של ההלכה המחייבת להפריש מעשך (שפירוש - עשירית או 10%) מההכנסות לצדקה והפסוק "כל ישראל ערבים זה לזה" מניעים רשת ענקית של מפעלי צדקה ועזרה לזולת בחברה החרדית (חנני, 2008).

על אף שמחקרים בנושא יזמות נשים מקבוצות מיעוט הראו כי נשים אלו פונות ליזמות בעיקר בשל אילוצים תעסוקתיים, כגון דאגה למשפחה וצורך מידי בכסף (Minniti, 2010; Ducheneaut, 1997), מרבית המראיינות במחקר זה מייחסות חשיבות רבה דווקא לערכים של תרומה לחברה ועזרה לזולת במיזמן. הן היזמיות העסקיות והן החברתיות הדגישו את הצורך והמוטיבציה שלהן לשנות את פני החברה החרדית, כפי שניתן להבחין בדבריה של דליה:

"משמעות העבודה בענף הפרטי בו הייתי היה צעד נהנתני ושטוח... ואז אמרתי: 'תהיה תשובה במגזר החברתי'. סימנתי מעבר. הייתי עם שאלות של משמעות וזה מה שמשך אותי".

Peredo & McLean (2006) חוקרות מובילות בתחום היזמות החברתית מגדירות יזמות חברתית כאשר אדם או קבוצה מייצרים ערך חברתי ושואפים להשיג מטרה חברתית תוך שילוב מרכיבים של הכרה בערך החברתי, חשיבה חדשנית ותעוזה לנטילת סיכונים. דליה, כיזמית חברתית מדגישה את מרכיב ערך המשמעות לו ייחלה כאשר סיימה את תפקידה במגזר הפרטי. נראה כי בחירתה לצאת ליזמות נבעה בראש ובראשונה מהרצון לקדם ולשנות מצב חברתי בחברה החרדית. הספרות בתחום יזמות נשים מקבוצות מיעוט, לרוב גורסת כי נשים מקבוצות מיעוט פונות ליזמות כאשר חוו בחייהן משבר של אבטלה, חוויות שליליות בעבודה, הגירה או צורך בכסף (Brush, 1982; Sokol, 1982; Minniti, 2010; Ducheneaut, 1997). שוב נראה כי בחברה החרדית המניעים שונים והיזמיות מונעות מערכים של תרומה חברתית ורצון לשנות.

בשנים האחרונות מתפתח שיח ער בנושא תעסוקת חרדים בישראל והשינוי החברתי-הכלכלי המתרחש, בין השאר תודות למיזמים מקומיים בחברה החרדית. הנתונים המספריים מצביעים על

עלייה משמעותית משנה לשנה באחוזי נשים וגברים המשתלבים בעולם התעסוקה. עם זאת, עדיין קיים פער משמעותי באיכות התפקידים בין נשים חרדיות לנשים חילוניות, והן באחוזי התעסוקה של גברים חרדיים לעומת גברים חילוניים (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015). שרה, יזמית עסקית שהקימה מיזם בתחום קידום תעסוקה ביחד עם בעלה מספרת על המניעים שעמדו לנגד עיניהם – עזרה לזולת ורצון לסייע לגברים ולנשים בחברה החרדית למצוא עבודה ההולמת את כישוריהם. בדבריה מאששת את המוטיבציה של היזמיות החרדיות לשנות אלמנטים חברתיים-כלכליים בחברה החרדית:

"מדובר על סיפור של שנים עשר שנים בלי שום תכנית עסקית ממש בקטע של אידיאל לעזור משהו קהילתי, בלי ידע וניסיון בתחום בקושי למדנו אנגלית בבית ספר... פתאום למלא אנשים יש עבודה בעזרתנו, אני שמעתי המון סיפורים כמה דברים מדהימים הפורום הזה עושה".

בציטוט הקודם ראינו את ההקשר הרחב של המוטיבציות ליזמות בחברה החרדית הנובעות מערכים של תרומה חברתית ורצון לשנות.

בציטוט זה של שרה, ניתן להבחין במוטיבציה ספציפית של מרואיינות יזמיות רבות לקדם את תחום התעסוקה בחברה החרדית דרך מיזמיהן. מחקרים שנעשו בעולם ומצאו קשר חיובי בין רמת דתיות של אדם ובין ערכים אלטרואיסטיים, ואילו קשר שלילי בין רמת דתיות ובין חיפוש אחר עונג והנאה. אולם, בישראל, נמצא קשר בכיוון ההפוך ובנות חרדיות העידו שהן נוטות להעדיף את המחויבות לבית על פני פיתוח קריירה (קוליק, 2012). דבריהן של שרה ומרבית מרואיינות המחקר מצביעים על כך שהנשים היזמיות עושות שימוש מכוון ומובהק בתרומה לזולת כדי להצדיק את פעילותן היזמית. קידום הערכים החברתיים במיזמים מתחברים ונושקים לערכים דתיים של גמ"ח, עזרה לזולת ועוד המספקים להן לגיטימציה ותחושה שהן עוסקות בליבת התרומה החברתית המצופה מהן כנשים חרדיות. עשייה חברתית לכאורה טריוויאלית זו, מטשטשת את תחושתן והתפיסה שהן נשים פורצות דרך בחברה החרדית. לפיכך, מדבריהן של מרואיינות המחקר הנוכחי שמרביתן עוסקות ביזמות חברתית וחברתית-עסקית, נראה כי היזמות החברתית מעניקה מעין "פתרון" לאותו קשר שלילי שנמצא הפוך בקרב החברה החרדית, מאחר וכעת הן יוצאות מהבית לקריירה אשר באמצעותה הן משפרות ומקדמות את החברה החרדית.

היזמות מאפשרת/לא מאפשרת פניות לחיי המשפחה

מהראיונות עם המשתתפות עולה כי סוגיית המשפחה והאימהות תופסת מקום נכבד בחייהן. ראוי לציין כי כאשר דיברו המרואיינות על ילדיהן והמשפחה הן הרבו להדגיש את החיבור החזק למסורת ולחברה החרדית באשר לאישה כדמות העיקרית בבית והאמונה על הטיפול בילדים ובמשק הבית. מתוך כך נראה כי המרואיינות, שהינן נשים חזקות ומובילות בחברה החרדית, שומרות ומגנות בכל דרך על מקומן כאימהות כדרך התמודדות עם הקריירה התופסת מקום נכבד בחייהן. על אף שהמרואיינות טוענות כי הן שונות בנוף החרדי, הן מקפידות שלא למתוח את הגבול יתר על המידה, ולמעשה מקיימות בעקביות "עבודת גבולות" (Essers & Benschop, 2009) המתייחסת לאסטרטגיות התמודדות פרקטיות אותן מאמצות בניסיון לגשר בין היותן יזמיות, חרדיות ונשים,

ולהגדיר מחדש את הגבולות בין העולמות השונים אליהם הן שייכות (Essers & Benschopp, 2009).

במחקריהן אסרס ובנשופ מתארות את עבודת הגבולות של נשים יזמיות מוסלמיות בהולנד אשר יצרו מרחב עבודה יצירתי בנקודות החיכוך בין האסלאם ליזמות. בעוד שבמחקריהן הן מראות כי האסלאם הפך עבור הנשים המוסלמיות כלי שרת המאפשר לנומיות דתיות ולערכים לחבור לנומיות תרבותיות ולפנות מקום לאינדיבידואליזם, כבוד ויזמות, במקרה של הנשים החרדיות המצב מעט שונה. ראשית, אסרס ובנשופ מתארות עבודת גבולות שערכו הנשים המוסלמיות בצומת בין מגדר, אתניות ודת, ואילו הנשים החרדיות אינן עוסקות בשאלת האתניות וממוקדות רק במפגש בין דת ומגדר. שנית, אסרס ובנשופ מראות כי הנשים המוסלמיות בנו את זהותן המגדרית האתנית והיזמית בשלוב עם זהותן המוסלמית והדתית באמצעות פרשנות מחודשת של הקוראן מנקודת פמיניסטית. כך למעשה הנשים מצליחות לגשר בין שתי מערכות אידיאולוגיות אלו (Essers & Benschop, 2009).

לעומת זאת, במקרה של הנשים החרדיות, הן אינן קוראות תגר על הפרשנות הגברית והמקובלת של האיסורים הדתיים, אלא מתמודדות עמה באסטרטגיות שגיבשו כיזמיות על מנת שימשיכו בתפקידן.

מעבודת גבולות זו נראה כי קבוצת הנשים החרדיות נמצאת במעבר ובהתנדדות 'בין' שמירה על סף' במובן של היצמדות מוחלטת לאמונה הדתית-חרדית ולאורחות חייה ובין 'העלאת והרחבת הסף' במובן של פתיחת צוהר ונקיטת עמדה חדשנית ואיתנה בכניסה לסביבה חדשה שלא הייתה מוכרת בעבר באמצעות בניית קריירה, יזמות וכו' (קוליק, 2013).

בדומה לנשים מאוכלוסיות מודרות אחרות בעולם, ממצאי המחקר מראים כי גם נשים יזמיות חרדיות מצליחות להיות יזמיות כל עוד ממשיכות לשרת נאותה את משפחתן והחברה החרדית. בדרך זו הן "זוכות" לגיטימציה לעסוק ביזמות (Marshall, 2011). ממצאי המחקר העלו כי האיזון בין עבודה למשפחה הוא משמעותי בקרב נשים חרדיות והן יכולות לצאת ליזמות כל עוד הן לא מזניחות את הטיפול במשק הבית וגידול הילדים. עוד עולה מדבריהן של מקצת המרואיינות כי יזמות ואימהות הינו שלב מאתגר. חבצלת, יזמית חברתית העומדת בראש ארגון חברתי, אם לילדים בוגרים, מספרת על בחירתה לצאת ליזמות בגיל מבוגר יותר כאשר ילדיה בגרו:

"יש אלמנט של הגיל, נשים בנות 40 כבר מבוססת הקריירה שלהן, והיה משהו במומנטום של הגיל שאת יכולה להתנסות ולקחת ריזיקות... אין לי גם תינוקות אז זה שונה. אני מסתדרת ויש בעבודה שלי גמישות ואפשר להגיד להם 'שניה, אני בטלפון' שזה לא אפשרי עם תינוקות. כשיש לך תינוק את לא יכולה לעבוד בצורה כזו. קשה מאוד להיות יזמית ובו זמנית לטפל כמו שצריך בילדיך.. אני לא יודעת להגיד לך אם זה היה בא בחשבון עם ילדים ממש קטנים, לא פשוט."

מדבריה של חבצלת עולה כי הנשים מקבלות לגיטימציה על עיסוקן כל עוד הן ממשיכות להתנהג על פי מערכת הנורמות המקובלות הקובעת כי משפחה ומשק בית הם בראש סדרי העדיפויות וכן מדגישה את האתגר בלצאת ליזמות כאשר הילדים קטנים.

ראוי לציין כי הנשים החרדיות היזמיות במחקר זה הפכו עם תפקידן היזמי הן ל"שרות הפנים" והן ל"שרות החוץ" של המשפחה והן מתמודדות עם קונפליקט זה באמצעות אמירות נחרצות על הגדרתן תחילה כאימהות ולאחר מכן כיזמיות, על מנת להצדיק את יזמותן. חבצלת מחזקת בדבריה את הטענה כי אימהות ומשפחה הם ערכים עליונים הנמצאים תחת אחריותן כנשים חרדיות, ונדמה כי הן מאוד גאות ביכולתן לתפקד גם כאימהות וגם כיזמיות.

בניגוד לטענה כי יזמות הינה מאתגרת עבור אימהות ומתאפשרת רק כאשר הילדים בוגרים כפי שתואר בציטוט לעיל, ישנה סברה העולה ממרבית דבריהן של המרואיינות כי יציאה ליזמות עבור נשים חרדיות אף מאפשרת יותר פניות לגידול וטיפול במשק הבית, ונראה כי מימוש אידיאל גידול הילדים החשוב מנשוא בחברה החרדית מתממש באופן טוב יותר כאשר האישה יזמית. אישור לטענה זו ניתן לראות בדבריה של כנרת. כנרת, יזמית חברתית צעירה, אם לילדים קטנים, הפכה ליזמית בגיל צעיר (אמצע שנות ה-20) ומדגישה כי בחירה תעסוקתית זו היא שאפשרה לה להיות פנויה יותר לילדים ממה שהייתה קודם כשעבדה בהיי-טק כשכירה.

"האמת היא שזה יותר קל מהבחינה הזאתי שאני יזמית. אני מנהלת את הזמן שלי בצורה כזו שמאפשרת לי יותר פניות לילדים. אני יותר גמישה להוציא מוקדם אם צריך.. לא לצאת בלחץ בבוקר. יש לי יותר כוח לילדים. טכנית עכשיו יש לי יותר זמן מאשר בתקופת ההייטק. עושים ישיבות צוות בבקרים ולא בערב".

מתוך דבריה של כנרת עולה כי היזמות מאפשרת לנשים החרדיות גמישות בשעות העבודה, שאינה מתאפשרת לנשים שכירות. החיבור בין הספרות לדבריה של כנרת וחלק ממרואיינות המחקר מרמז על תהליך של "העלאה והרחבת הסף", משום שלמרות שהנשים יוצאות לסביבה חדשה ויזמית, שונה מזו שהייתה בה קודם כנשים שכירות, כעת הן מצליחות לממש את אידיאל האישה החרדית שפנויה יותר לגדל את ילדיה ולפיכך, נראה כי יזמות מאפשרת הן את השמירה והן את ההרחבה של הסף (קוליק, 2012).

משתמע מכך הוא עצם נוכחותן של נשים חרדיות לאחרונה בתחום היזמות החברתית ובתחום ההייטק. פלח נכבד מהמרואיינות טענו כי היציאה ליזמות מאפשרת להן הן לממש עצמן יותר כאימהות והן כנשים עובדות ויצרניות. קוליק (2012) טוענת שהתפתחות תחום היזמות והקריירה מצביע על תהליך רב-עוצמה שהספרות המחקרית בתחום טוענת כי אנו נמצאים בתחילתו.

פלח מהמרואיינות הציג את היציאה ליזמות כדרך אופטימלית לאם, עליה מוטלת פרנסת המשפחה בחברה החרדית לפרנס בצורה נאותה את ילדיה. עם הצורך והרצון לתמוך כלכלית במשפחה, עלו רגשות האשם ונקיפות המצפון הקיימים במאזן בין אימהות ליזמות שנתפסת תובענית. תמר, יזמית הייטק, מחזקת בדבריה ממצאים אלו:

”במהלך הדרך עד להקמת החברה, ילדתי 7 ילדים. המשפחה גדלה, הצרכים גדלו והבנתי שזה לא יספק אותנו והתחלתי להגיד סביבי שאני מחפשת את ההזדמנות הבאה שלי, ואז פגשתי את השותף שלי שאתו הקמתי את החברה... יש לי משרה מלאה גם בבית עם 7 ילדים. מורכב עד בלתי אפשרי. לפעמים כששואלים אותי איך משלבים, אז [התשובה שלי שלא משלבים]. תמיד מישו סובל, כי אי אפשר להיות בשני המקומות. יש עליות ומורדות... מסיימת את היום מאוחר מאוד. משתדלת לשחק קצת, לרדת איתם לגינה, עם מקלחות וארוחת ערב. הם הולכים לישון מאוחר, כי חשוב לי להיות איתם. סופ”ש פול טיים בבית וכל מה שכרוך בעקרת בית”.

נראה כי תמר מערערת על המצג, אותו הדגישו מרבית המרואיינות במחקר, אשר על-פיו הצטיירה תמונה אידיאלית של היותן נשים המצייתות לכללים החרדיים הקפדניים והשמרניים של אימהות, המצויה בראש סדרי העדיפויות של האישה החרדית ובו זמנית נשים עובדות ואף קרייריסטיות. תמר, לעומת הנשים האחרות, מערערת על מצג זה ומתארת תמונה ריאליסטית של המציאות הלא פשוטה של יזמות ואימהות. עולה מדבריה כי על אף שהנשים החרדיות מדגישות את האימהות ומרכזיותה בחייהן עדיין הן מאפשרות למיזם להיות חלק נכבד מחייהן ולעיתים ”על חשבון” גידול הילדים. יתרה מזאת, דבריה של תמר אינם מתיישבים עם ממצאים קודמים מהספרות התיאורטית הגורסת כי נשים יזמיות מקבוצות מיעוט לרוב רואות את עסקיהן שזורים באספקטים בחייהן ובעיקר בתא המשפחתי (Brush, 1992). מהראיונות עולה כי מרבית המרואיינות הינן יזמיות עצמאיות שהיזמות עבורן הינה קריירה המתקיימת מחוץ לתא המשפחתי ואינה בהכרח קשורה אליו.

כפי שנראה מממצאים אלו, תפקיד האישה בחברה החרדית עבר תמורות רבות, ישנן נשים אשר היזמות אפשרה להן יותר פניות לחיי משפחה וזמן עם הילדים, ויש שהיזמות עשתה את ההפך והן פנויות פחות לזמן עם ילדיהן. עם זאת, מרבית משתתפות המחקר מתארות את הצורך להמשיך ולמקם את האימהות בראש סדרי העדיפויות שלהן ולמצוא את הגמישות והעוגנים בתוך השגרה העמוסה ומלאת האחריות בתפקידן כיזמיות. חלקן המכריע של הנשים הגיעו ליזמות בשלב מאוחר יותר והן מספרות כי לא היו יוצאות לדרך זו כשילדיהן היו קטנים. על פי דבריהן היזמות הפכה ריאלית כאשר הילדים גדלו והפכו עצמאיים.

מפגשים

תמה שניה חשובה שעולה מהראיונות נוגעת למפגשים עם מגזרים ואנשים מגוונים כחלק משגרת חייהן כיזמיות. מרביתן פרסו בראיונות את יריעת הממשקים עמן הן בקשר במסגרת התפקיד, וכן את המורכבות הכרוכה בכך כנשים חרדיות המגיעות מחברה שמרנית וקפדנית. במסגרת קטגוריה זו אתייחס לשתי תת תמות: המפגש עם החברה החילונית והמפגש בין יזמות ודת. זו הראשונה הפכה לחלק בלתי נפרד משגרת יומן של הנשים יזמיות, שכן מרביתן נחשפות לממשקי עבודה עם החברה החילונית דרך עבודה עם ספקים, משקיעים, שותפויות ועוד. הממשק עם החברה החילונית

מפגיש לראשונה את הנשים עם שאלת הגבולות עמן הן מתמודדות – למשל, כאשר הן נדרשות לחיצת יד נורמטיבית, השתתפות באירועים לא-פורמאליים של "אחרי העבודה", עבודה עם גברים חילוניים ועוד. כפי שאראה להלן, מרביתן מעידות על ניפוץ הסטיגמה ביחס לחברה החילונית בעקבות המפגש המקצועי עמה.

תת התמה השנייה עוסקת במפגש בין היזמות והדת ובוחנת האם הם ערכים המצויים בסתירה זה עם זה. תמה זו ממשיכה את התמה הקודמת לה העוסקת בממשק עם החברה החילונית – סוגיית הגבולות ביזמות. הנשים היזמיות ניצבות מול זכוכית מגדלת בחברה החרדית מאחר והן נמצאות במקומות מרכזיים, לעיתים חשופות לעין הציבור, ולעיתים מעורבות במהלכים של שינויים חברתיים. הפרק הנוכחי יראה כי לא תמיד דרישות הנובעות מהעיסוק ביזמות מצויות בהלימה עם ערכיה השמרניים של החברה החרדית.

המפגש עם החברה החילונית

בראיונות שיתפו המרואיינות החרדיות במחשבות ודעות קדומות שהיו להן על החברה החילונית טרם היציאה ליזמות והביעו הכרת תודה על ההחלטה להפוך ליזמות שהעניקה להן את ההזדמנות להכיר ולעבוד עם החברה החילונית ממנה סלדו ונזהרו בעבר. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מה שמתארת ליוש (2007), כשהיא טוענת כי החינוך בחברה החרדית מבוסס על התרחקות מהעולם החילוני, בין השאר בשל הפחד והמורא שמא ייקח את בניו ובנותיו אליו. שרה, יזמית עסקית שהקימה מוסד לימודים מקצועי, משתפת בניפוץ הסטיגמה אודות העולם החילוני לה זכתה בעקבות העסקת צוות מרצים חילוני במסגרת מיזמה:

"יש הרבה מרצים חילוניים שיש להם סטיגמה על המגזר ואני מתרגשת לשמוע איך הם מספרים לי שהם שמים לב שהסטיגמות שכולנו גדלנו עליהן מתנפצות... אני, למשל, גדלתי וחשבתי שחילונים הם גנבים. תקשיבי, לאט לאט את רואה שזה לא מגזר, זה אישיות, אנשים".

ניתן לומר כי דבריה של שרה מתיישרים עם החוויה החרדית הבנויה על בינאריות תרבותית השוללת את "האחר", כלומר יש גבולות ברורים לנאמנות למסורת, ומי שחוצה אותם סוטה ממנה (שגיא, 2006). כאשר צפתה על החברה החילונית מבחוץ בצעירותה ראתה בהם "גנבים" או אנשים שאינם ראויים, וכעת, כאשר הכירה את החברה החילונית לעומק באמצעות עבודת הצוות שינתה דעתה והיא מודה על כך.

דבריה של שרה הולמים את צרפתי וכהן (2009) שדנו בתפיסותיהם של החרדים את החילונים. מרבית ממצאי הספרות מצביעים על כך כי ההבדל בין החרדים לחילונים אינו מתמצה ביחס לשמירת המצוות. מעבר לפער ההלכתי, החרדיות והחילוניות מהוות שני הפכים בכל מובן תרבותי. ההסתכלות החרדית על החילונים הנה הסתכלות מלמעלה למטה כלפי אותם אלו "שלא זכו" לטעום את הטוב האמיתי ו"אין טוב אלא תורה", האידאל החרדי דורש את הפרישות, הוא אינו רוצה להיטמע ואיננו מבקש להסביר או לתרץ (צרפתי וכהן, 2009). נראה כי היזמות פותחת צוהר חדש בפני הנשים החרדיות ותורמת לניפוץ סטריאוטיפים בין חרדים לחילוניים, ולה תרומה חברתית כבירה.

רעיון מרכזי שעולה מהראיונות הוא עבודת גבולות מתמדת. "עבודת הגבולות" (Essers & Benschop, 2009) כפי שהוזכרה לעיל היא למעשה המשא ומתן אותו מנהלות היזמיות החרדיות בין החרדיות השמרנית, משמע הדת, והמגדר בקונטקסט היזמי. חלק משמעותי מהיזמיות שהשתתפו במחקר עבדו בשלב זה או אחר עם החברה החילונית, אך מעטים המיזמים הפונים לחברה החילונית כקהל יעד. מרביתם מעניקים מענה אך ורק לחברה החרדית וחלקם אף לנשים בלבד (אולי כדי להימנע מראש מקשר עם גברים). חלק מהנשים מתארות את המפגש עם העולם החילוני כדבר של מה בכך, שאין בכלל לציין לכאן ולכאן, וחלקן מדגישות את הקונפליקט במחווה היום-יומיות כגון לחיצת יד, הזמנה למפגשים בלתי פורמאליים דוגמת מסיבות וכדומה. אישור לעבודת הגבולות התמידית שהיזמיות נאלצות להתמודד עמה בא לידי ביטוי בדבריה של נחמה שאף מוסיפה כי עצם היותה חרדית הופך אותה באופן מידי ל"נציגת" החרדים ופרשנית הסוגיות העולות על סדר היום.

"אני כל הזמן צריכה להתנצל שאני לא לוחצת יד... בעיקר בגלל אנשי עסקים. בהתחלה זה אישיו בשבילי הרי הכי קל לי זה ללחוץ יד ולעבור הלאה כמו עם נשים. אצל גברים אני מתנצלת תחילה ומסבירה להם, מה שמוביל אותי תמיד לדבר על חרדים וחרדיות. כל פעם נושא אחר הרי כל פעם יש נושא אחר על סדר היום. אני מנסה לנטרל את עצמי מצינור המידע על החרדים ולהישאר במקום המקצועי. תמיד אח"כ מגיעים לסיבה של למה אני בפגישה".

הראיונות חשפו את עבודת הגבולות המתמדת שעורכות היזמיות בתפקידן. הן הדגישו את האחריות והמחויבות שלהן בתור נשים חרדיות בשמירה על הנורמות החרדיות הנוגעות לנשים, בכלל, ובממשק עם החברה החילונית, בעלת האופי המיני אותן מרגישות בשיח המשותף מול חילוניים. ניכר כי בעת המפגש שלהם עם החברה החילונית הן מדגישות ומבליטות את היותן חרדיות על מנת לא ליצור עמימות ולמצב את עצמן בעיני עצמן ובעיני החברה החילונית כנשים חרדיות. דוגמא ל"עבודת גבולות" זו מתוארת בדבריה של חבצלת-

"תמיד מחדדת, בטח בהיותי אישה במערכת כזו. אפילו ברמה הפרקטית של לחיצות ידיים. זה באמת לא עניין הלכתי, אלא אמירה מאוד גדולה! כן, אין מה לעשות, אני מייצגת ארגון של חרדיות... אני חושבת שברגע שיש ממשק בין אנשים, חשוב לי מאוד לשמור על החרדיות והנורמות... הביטויים בשפה החרדית מאוד בסיסיים בלי הרבה קונוטציות מיניות ובחילוניות ההפך. מצאתי עצמי עומדת ותוהה האם הבינו אותי".

דבריהן של חבצלת ונחמה עולים בקנה אחד עם הספרות המחקרית בתחום "עבודת הגבולות" שהוזכרה לעיל, של נשים בנות מיעוטים יזמיות בעולם (Essers & Benschop, 2009). המרואיינות מדגישות בדבריהן את חשיבות שמירת הנורמות החרדיות כאשר הן פוגשות בעולם החילוני ובצמתים מורכבים דוגמת מפגשים עם אנשי עסקים. הן מדגישות את חשיבות שמירת

הנורמות והמנהגים החרדיים בעיקר בעת מפגשים אלו מאחר והן רואות עצמן נציגות של קבוצת הנשים בחברה החרדית וכמי שפועלות לקידום מעמדן. המרואיינות במחקר זה בנו לעצמן אסטרטגיות התמודדות שונות מאלו של הנשים המוסלמיות. למשל, אי הגעה למפגשים לא פורמאליים של העבודה כפי שסיפרה תמר בראיון, סירוב לחיצת יד עם גברים על אף המבוכה, הזמנת שותפים לארוחות שבת חרדיות כפי שתיארה חגית ועוד. כל זאת על מנת לפתח אסטרטגיות התמודדות בצומת בין המגדר, היזמות והדת.

יזמות ודת – ערכים סותרים?

בראיונות עם מרבית הנשים עלתה סוגיית ההתנגשות בין הערכים הדתיים ובין עולם היזמות, כאשר זו הייתה מורכבת משני נדבכים עיקריים: הנדבך האחד נוגע להבחנה בין חרדיות "מחמירה" לחרדיות "פתוחה". לתפיסת המרואיינות שהגיעו מהבתים ה"פתוחים" והמודרניים יותר, המצוינות וההישגיות שכרוכות בבחירה התעסוקתית ביזמות מתנהלות במקביל ובהרמוניה עם השמירה על הערכים החרדיים הקפדניים וללא כל סתירה נראית לעין ביניהם. הן מקבלות עידוד לפתח קריירה יזמית ורואות עצמן מנהלות אותה לצד שמירה על חרדיותן. לעומתן, נשים שהתחנכו על בסיס החרדיות המחמירה רואות בערכי היזמות ופיתוח הקריירה ערכים הסותרים את החרדיות מאחר והם ממקמים את האישה החרדית "בפרונט" ובאור הזרקורים. על פי תפיסה זו כאשר אישה חרדית עושה דברים המאתגרים את התפיסות והנורמות החברתיות, היא בהכרח סותרת את ערכי החברה החרדית.

כאמור, מרבית המרואיינות במחקר עוסקות ביזמות המקדמת נושאים חברתיים בחברה החרדית ומרביתן עבור נשים בפרט, נראה כי עצם עיסוקן בקידום נושאים פוליטיים וחברתיים הנוגעים לנשים חרדיות מערערות על המצב הקיים ולפיכך, אינו הולם את ערכי החברה החרדית הסגורה והשמרנית.

הנדבך השני עוסק בהתפתחות הטכנולוגית והמודרנית בה עושות שימוש מרבית היזמיות שרואיינו במחקר זה. הטכנולוגיה כשלעצמה, לדעת רבים עומדת בסתירה עם ערכים חרדיים בשל החשיפה לתכנים שאינם חרדיים והחיבור לקדמה ולמודרנה.

הראיונות חשפו שונות בתפיסה של הנשים את התנגשות הערכים בין העולם החרדי לעולם היזמי. העולם היזמי מוכר כעולם מאתגר, רצוף כישלונות והצלחות, גברי בתדמיתו ורבוי סיכונים, לעומת העולם החרדי אשר מוכר בסגירותו ובמאפייניו השמרניים הייחודיים. שמרית, אקטיביסטית חברתית ויזמית פוליטית, גדלה בבית חרדי "פתוח" להורים מהגרים מציגה טענה קונקרטיית לגבי המפגש בין העולמות.

*"לא חושבת שיזמות סותרת ערכים חרדיים. זה ממש עניין של פרשנות.
מצד אחד, חרדים רוצים להשפיע על העולם, ומצד שני חרדים מסתגרים
ולא רוצים מגע עם העולם... עם זאת, ברור שאישה יזמית בפרונט
הפוליטי זו סתירה. יזמות זה בתחום האפור. למשל, אם אני אלך למצעד
הגאווה, אני אענף על טיל".*

בדבריה המרואיינת טוענת כי יזמות אינה סותרת ערכים חרדיים וזוהי פרשנות שניתנה על ידי קבוצות מסוימות בחברה החרדית. שמרית חושפת את הפוליטיקה הקשורה באיסורים ונותנת פרשנות מחודשת כפי שעושות הנשים המוסלמיות במאמרו של Essers & Benschop (2009). עם זאת היא מסייגת וטוענת כי היזמות אינה סותרת ערכים חרדיים, אלא אם האישה החרדית ממקמת עצמה בחזית פוליטית. כלומר: היא מציבה גבול בזירה הפוליטית. נראה כי עצם גדילתה של שמרית בבית פתוח ומודרני הביאה אותה לתפיסה בה היא מפרשת ערכים של הישגיות ואקטיביזם כערכים עליונים שאינם מתחרים עם ערכים חרדיים, וזוהי בעצם דרך ההתמודדות שלה כיזמית הפוגשת בקונפליקטים בין דת ליזמות ביום-יום. בדומה לשמרית, כלל המרואיינות אשר גדלו בבתיים "פתוחים" הציגו תפיסה זו. הן חיזקו בדבריהן את הפחד שיש לחברה החרדית מנשים בחזית הפוליטית, ובישראל של 2017, נשים חרדיות אינן נמצאות בסקטור הפוליטי, לא המוניציפלי ולא המדיני, עם זאת בתחום היזמי - הן הולכות ומתחזקות.

מרואיינות המחקר מציבות גבול ברור בין יזמות לאקטיביזם פוליטי של נשים בחברה החרדית. בעוד שבשנים האחרונות יותר ויותר נשים חרדיות פורצות גבולות בתחומי תעסוקה רבים, דומה כי בכל הנוגע לתפקידים הציבוריים והפומביים, ונכון למחצית העשור הנוכחי, נשים חרדיות עדיין לא מצליחות לחדור לעולם הפוליטי ואינן ממונות כשליחות ציבור לא במישור הארצי ולא במוניציפלי. לטענת המתנגדים לקידום נשים חרדיות בזירה הפוליטית, הפוליטיקה הישראלית נתפסת כתפקיד כוחני, הדורש עיסוק לא רק בהנהגה מהותית אלא במעטפת תהליכים רחבה של רקיחת "דילים", הנתפסים כלא נשיים בדיכטומיית התפקידים החרדית המרחיקה את האישה מתפקידים כוחניים (זיכרון, 2014). נראה כי גם המרואיינות המגדירות עצמן כאקטיביסטיות פוליטיות, מציבות גבול ברור בין היזמות החברתית והעסקית לבין היזמות הפוליטית אשר מעמיד את האישה באור אחר שאין לו כרגע מקום בחברה החרדית.²

מרבית מרואיינות המחקר משתמשות באופן תכוף בטכנולוגיה וברשתות החברתיות הדיגיטליות בעשייתן כיזמיות, כך הן מצליחות לרוב להגיע לקהל היעד של מיזמן או להציף רעיונות מרכזיים ולעיתים מהפכניים בחברה החרדית. בראיונות הציגו היזמיות את כוחן של האינטרנט ככלי עבודה בעל השפעה רבה שמביא עמו בין השאר גם התנגדויות מצד נציגים בחברה החרדית. ואולם ההנהגה החרדית, ורבים אחרים בחברה החרדית, רואה בטכנולוגיה איום שעומד בסתירה עם ערכים חרדיים בשל החשיפה לתכנים שאינם חרדיים והחיבור לקדמה ולמודרנה. עדנה, יזמית חברתית בתחום החינוך המובילה עמותה שנים רבות, מציגה את המורכבות שבדבר:

² את מאבקה של נשים חרדיות למען השתתפותן בסקטור הפוליטי ניתן לראות מפעם לפעם על סדר היום הציבורי: הקמת תנועת לא נבחרות-לא בוחרות*, השתתפות נשים חרדיות בתכנית של עמותת שחרית המכונה 120 * ועוד.

*תנועת לא נבחרות- לא בוחרות היא תנועה פמיניסטית חרדית בישראל. התנועה החלה את פעילותה בדף פייסבוק שהוקם על ידי אסתי שושן באוקטובר 2012 במחאה על הדרתן של הנשים החרדיות מהמפלגות החרדיות ומהציבוריות החרדית בכלל. הדף קרא לציבור הנשים החרדיות והגברים החרדים להימנע מהצבעה למפלגות שמדירות נשים, ש"ס ויהדות התורה. המחאה סוקרה בהרחבה בכלי תקשורת רבים, אך התקבלה בביקורת רבה על ידי אישים מהמיינסטרים החרדי. התנועה מוכרת גם בשם הקיצור שלה "לונלובו".
*תכנית של מכון שחרית לפוליטיקה המכשירה 120 עתודאים פוליטיים מכלל המגזרים בישראל, ביניהן חרדיות אקטיביסטיות.

"השתנה מקום האישה מאחר והיום [היא] חשופה יותר לעולם. העולם יותר פתוח בפניה והיא מכירה יותר אנשים ומקומות מחוץ לחברה החרדית גם בזכות הטכנולוגיה. הייתי פעם פנאטית. היציאה לדרך יזמית שינתה את זה. הבנתי שיש אפור באמצע... יש קונפליקטים. אין התאמה מלאה של היזמות לחרדיות, את מוצאת את שביל הזהב להתאים את אורח החיים שלך למצב בשטח. נגיד, החשיפה לאינטרנט, חיכוך בין גבר לאישה בעבודה".

נראה מדבריה של עדנה, כי מעבר לשימוש בטכנולוגיה ככלי עבודה עבור היזמיות הוא גם מהווה כלי המסייע בחשיפה לעולם ולהיכרות עם אנשים ומקומות מחוץ לעולמן היזמי והחרדי. עדנה מספרת שבעקבות החשיפה לאינטרנט והטכנולוגיה המודרנית, הנגישות למידע והיכרות עם אוכלוסיות שונות בארץ ובעולם הפכה פתוחה גם עבור הנשים שמרביתן נמצאות בעולם התעסוקה. ראוי לציין בהקשר זה את זיכרמן (2014) שטוען כי ההנהגה החרדית פעלה אמנם בתחילה בהתנגדות נחרצת כלפי כניסתם של המחשבים באותו אופן בו פעלה נחרצות נגד הכנסת טלוויזיות לבתים החרדיים, אך עם הזמן הבינו המנהיגים החרדיים את חשיבותו של המחשב ככלי עבודה בעולם התעסוקה המתפתח ורוכזו עמדותיהם. הגרוע מכל מבחינת ההנהגה החרדית המחמירה התממש רק בעשור האחרון והוא כניסתו של האינטרנט ככלי עממי ופופולרי. האינטרנט נתפס כהתגלמותה של התרבות החילונית הנתפסת כחומרית ופסולה מצד אחד, ומצד שני בעלת יכולת פיתוי עצומה. כעת, משהונגשו הצעיר והצעירה החרדיים למאגרי האינטרנט נפרץ סכר המידע והם חשופים לאתרי תקשורת כלליים, יכולים לקרוא על תופעות שונות כגון פמיניזם ועוד (זיכרמן, 2014) חשיפה זו מוגדרת על פי המחמירים בחברה החרדית כתפיסה המנוגדת לתפיסת העולם החרדי הסגורה בחומות של בדלנות.

מדבריהן של עדנה ומרבית מרואיינות המחקר המשתמשות בפלטפורמה האינטרנטית כיזמיות (חלקן אף פרצו לתודעה החרדית והחברתית-ישראלית באמצעות הרשתות החברתיות), עולה כי האינטרנט אפשר להן להכיר אוכלוסיות שונות בחברה הישראלית והעולמית. באופן זה הן מקורבות יותר לעולם החילוני והמודרני ולנשים חרדיות נוספות לעומת נשים אחרות בחברה החרדית ונעזרות במידע זה בעשייתן כיזמיות. הספרות תומכת טענה זו בממצאים ממחקרן של בן שחר ולבן און (2013) המצביעות על כך שנשים חרדיות הגולשות בפורומים תופסות את האינטרנט בחייהן כמדיום חשוב ומשמעותי ליצירת קשרים עם נשים חרדיות אחרות מחד, וכסכנה לאורח החיים החרדי מגיסא. לדבריהן, הרבנים מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד, ורק במקום העבודה ולא בבית, ולמרות זאת, המדיום מאפשר להן להרגיש העצמה. מדובר בנשים עצמאיות הרוצות להרגיש חלק מן הקהילה החרדית, ועם זאת לשמור על פורומים אינטרנטיים.

מעבר לשימוש באינטרנט כחלק מאסטרטגיית ההתמודדות של היזמיות, מרבית הנשים שרואיינו למחקר משתמשות באסטרטגיות מגוונות על מנת לקדם את מטרותיהן להן שואפות במיזמן. הן משתמשות לרוב בכאלו המתפרשות לדידן ולדעת החברה כלגיטימיות כל עוד אינן מערערות על הסטטוס קוו החרדי. עם זאת, עצם עיסוקן בקידום נושאים פוליטיים וחברתיים הנוגעים לנשים

חרדיות מערער כשלעצמו על המצב הקיים ולפיכך, אינו הולם את ערכי החברה החרדית הסגורה והשמרנית.

אחת האסטרטגיות המעניינות שהציגה דליה, נוגעת לתפקיד המראה החיצוני שלה בגישור בין העולמות השונים, ואל התמודדות עם הביקורת החרדית על פעילותה כיוזמת.

"אני אהיה כנה אתך, ככל שעשיתי דברים שיותר מאתגרים את החברה שלי, הבנתי שהמראה שלי מאפשר לי לפעול בזירה הציבורית. המראה "הדודתי" מאפשר לי רגע לדבר על ערכים כשהם אמינים כי חרדים יש להם הרבה יותר גזענות ושוביניזם, והמחשבה על אישה שאומרת דברים היא בלתי נתפסת. המראה שלי עוזר לי לדלג על המקומות האלה".

נראה כי דליה נותנת פרשנות למראה החיצוני שלה, החרדי הקלאסי ככלי להשגת מטרה חברתית לה היא שואפת במיזמה. דליה משתמשת באסטרטגיית התמודדות המתפרשת לדידה ולדעת החברה כלגיטימית וכזו המסייעת לה להשיג ולקדם את מטרותיה החברתיות והמקצועיות. מבחינתה זהו כלי להשגת המטרה ומבחינת החברה היא לא מערערת על הסטטוס קוו ולגיטימי להקשיב לה כל עוד היא משמרת את המראה החרדי. היא אינה מעוררת התנגדות חד משמעית. נראה כי עצם המפגש של היוזמות החרדיות עם העולם הלא חרדי מעמיד את הנשים כאלו הנעות בין שני עולמות ונתפסות "שונות" בשניהם. בעולם היוזמות הן חדשות, ובעולם החרדי להיות יזמית הינו תחום חדש במושגי העבודה. עצם העובדה כי אישה מערערת על ערכים קהילתיים מקובלים ומטילה ספק בהם, אינה מקובלת בחברה החרדית בה מצופה מהאישה להיות שקטה, צנועה ואף שתקנית. הצניעות בחברה החרדית נתפסת כערך מרכזי, והנורמה החרדית מקדשת את צניעותה של האישה ונרתעת מגילויי מנהיגות ועיצוב דעת קהל בידי (אוריין, 1997).

מדבריה של דליה עולה כי לנשים חרדיות יזמיות צורך מתמיד לקבל לגיטימציה על תפקידן כיוזמות המקדמות נושאים חברתיים המאתגרים ולעיתים המערערים את הסטטוס קוו החרדי. המראה החרדי הקלאסי של כלל המרואיינות מבטא את דרכן העקבית להיראות חלק מהקהילה ובו זמנית לעשות פעילות מהפכנית הקוראת לשינוי חברתי. המראה ה"דודתי" שלה מאפשר לה לפעול "תחת לרדאר" מבלי לספוג ביקורת על מהפכנותה.

עצם העובדה כי המרואיינות מגדירות לעצמן גבולות חדשים בתוך היוזמות והדת מאששת את הצורך של נשים יזמיות חרדיות לפתח אסטרטגיות התמודדות ייחודיות על מנת להיות יזמיות, אסטרטגיות אלו אינן בהכרח עולות בקנה אחד עם הערכים השמרניים של החברה אך בפרשנותן האלטרנטיבית הם אינם סותרים.

"עזר כנגדן" – התמיכה מהמשפחה ומהבעל

הקטגוריה השלישית עוסקת בעמדתן של הדמויות הקרובות ביותר לנשים – הבעל, המשפחה המורחבת והחברה – באשר ליזמותן. במסגרת קטגוריה זו אתייחס לשלוש תת-תמות: עמדת הבעל ביחס ליזמות, עמדת המשפחה ביחס ליזמות והיעדר רשתות חברתיות בקרב נשים חרדיות יזמיות. תת התמה הראשונה דנה במאפיינים של עמדת הבעל ביחס ליזמות, בתת תמה זו יוצגו מאפיינים שונים של בני זוג ואופן תמיכתם ביזמות. את תמה זו תמשיך תמה העוסקת בעמדת המשפחה ביחס ליזמות ובוחנת את מאפייני משפחות הנשים היזמיות ועמדותיהם התומכות או המתנגדות כלפי היזמות. תת התמה השלישית תעניק פרספקטיבה נוספת בתחום היזמות ותבחן אילו והאם ישנן רשתות תמיכה עבור יזמיות חרדיות. בעולם היזמות המקומי והגלובלי ישנה חשיבות רבה ליזמ/ת להשתייך לרשתות חברתיות.

עמדת הבעל ביחס ליזמות

וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהִים: 'לֹא טוֹב הָיְתָה הָאָדָם לְבַדּוֹ, אֶעֱשֶׂה לוֹ עֶזֶר כְּנֶגְדּוֹ' (בראשית, ב', פ' 18). ניתוח הראיונות במחקר זה העלה כי ישנו היפוך תפקידים בין האישה היזמית החרדית לבן-זוגה, כך שבן הזוג עומד "כעזר כנגדה" ותפקידו כתומך (או לא תומך) ביזמות הוא הוא קריטי ליציאה ליזמות, ועל אחת כמה וכמה, להצלחתה כאישה יזמית.

הממצאים מעלים כי תפקיד הבעל של האישה היזמית החרדית חורג מתפקידו המסורתי בחברה החרדית: ראשית, אף לא אחד מבני הזוג של המראיינות לומד בכולל ומרביתם אף עובדים בתפקידים בכירים במגזר העסקי או הציבורי. היותם של הגברים מפרנסים בבית, בין אם עיקריים ובין אם לאו, אפשרה לנשים לקחת את הסיכון ולצאת לדרך יזמית שאינה וודאית בתחילתה, ויש אף לומר כי בזכות בעליהן שהפכו למפרנסים העיקריים התאפשר המימוש העצמי של הנשים היזמיות, בין אם כיום הן משתכרות ברמה גבוהה או נמוכה.

שנית, מעבר לתמיכה הכלכלית של בעליהן, התמיכה הרוחנית והנפשית הינה קריטית ואף תנאי לצאת לדרך יזמית. מהראיונות אף עלה שבזוגיות שלא צלחה, הנשים הפכו יזמיות רק לאחר שנגמר פרק הנישואין בחייהן. מרבית המשתתפות בחרו להיות יזמיות לאחר שהתחתנו והקימו משפחה ויציאתן לדרך חדשה לרוב נתפסה יוצאת דופן, חדשנית ואף חריגה בנוף. מדבריהן של משתתפות המחקר נראה כי התפיסה התרבותית המרכזית בחברה החרדית רואה בריבוי ילדים וטיפול בהם יעד מרכזי של חיי הנישואין והזוגיות, ואינה מציינת את תמיכתו של הבעל החרדי בקריירה של בת זוגתו כמהותית.

מאחר והתפיסה התרבותית הרווחת בחברה החרדית אינה מציינת את תמיכתו המנטלית והכלכלית של הבעל החרדי בקריירה של בת זוגו, אלא כזו שמשרתת את רעיון חברת הלומדים ומאפשרת אותה, מצופה כי תפקיד הבעל החרדי לא יצוין ביתר שאת במחקר זה. עם זאת, ממצאי המחקר מעלים כי התמיכה של בני הזוג (הבעלים) הן ברמה האישית-מנטלית והן ברמה הכלכלית מאפשרים לנשים היזמיות לצאת ליזמות. דבריה של חבצלת מאששים טענה זו:

"לגבי בעלי, ברגע שאחד עוסק בניהול בכיר, התלות הכלכלית היא לא עליי וכך אפשר טכנית להתאבד על זה, והוא לגמרי תומך. הקטע הכלכלי באיזושהו שלב מעצבן, כי תביני, פמיניזם סבבה, [אבל] אנשי עסקים רוצים לראות איפה זה מניב ורווח אידיאולוגי זה לא מספיק. זה מספיק חשוב לי ואני בסדר עם זה. זה איזושהו תהליך השלמה אישי, בדיקה של סדר עדיפויות שלי אישי. מה חשוב לי יותר – חשוב לי להרוויח יותר או לעשות משהו מספיק משמעותי. ולמזלי אני יכולה בזכות בעלי".

חבצלת, בדומה למרבית המרואיינות במחקר זה מציגה כי היציאה לדרך יזמית הינה הקרבה למען האידיאל והאג'נדה. מרבית הנשים היזמיות שיצאו ליזמות וויתרו על משרות נושאות שכר גבוה במגזר הפרטי. חבצלת מדגישה בדבריה כי לא יכלה לצאת לדרך יזמית חברתית אידיאולוגית אלמלא תמיכתו של בעלה, בדומה לשאר המרואיינות. עם זאת, היא מדגישה בנימה של ביקורת שהאספקט הפמיניסטי של "עקבי אחר חלומותיך" אינו הולם את הצורך בתמיכה כלכלית אשר מצופה מכל אישה חרדית.

הספרות המחקרית בתחום היזמות החברתית מחדדת כי מטרתו של היזם החברתי היא להקים עסק/ארגון שאינו רק כלכלי אלא מיועד לסיוע בתחומי רווחה חברתית (Kirby & Ibrahim, 2011). לעומת היזמות העסקית שמטרתה מאופיינת ברווח כלכלי, היזמות החברתית מייצרת ערכים ופעילות חברתית המונעת בעיקר מרצון להפוך את העולם לטוב יותר ולשפרו בתחום מסוים (Peredo & McLean, 2006). ממצאי הראיונות עולים בקנה אחד עם המחקרים הללו, שכן נראה כי הנשים החרדיות נחושות לשפר את מעמדן והשפעתן של נשים בחברה החרדית, אולם, תמיכתם של בעליהן הכרחית עבורן על מנת להתפנות לעשייה חברתית ולשפר את החברה החרדית מבפנים והן לא יכולות לעשות זאת ללא תמיכה. הספרות המחקרית מאששת טענה זו ומצאה כי לנשים מקבוצות מיעוט הון הפיננסי ורישיות חברתית נמוכים יותר בהשוואה לנשים מקבוצות דומיננטיות, ולכן הן נוטות להשתמש יותר בהון עצמי, אנושי וסביבה קהילתית קרובה על מנת להתחיל מיזם או עסק משלהן (Hunter & Boys, 2004).

הראיונות עם היזמיות חשפו כי תמיכת הבעל בחברה החרדית אינו מאפיין בלעדי אינדיבידואלי לזוגיות של אישה יזמית או עצמאית, אלא מדובר בתופעה חברתית חדשה המרמזת על שינוי במבנה הבית החרדי. לפיכך, נראה כי ישנה תמורה משמעותית בחברה החרדית בתא המשפחתי הבאה לידי ביטוי במחקר זה. ללא, יזמית חברתית שהקימה מיזם בתחום קידום תעסוקה לנשים חרדיות, טוענת כי התמיכה הרגשית והכלכלית של בני הזוג היא אחד מהמאפיינים של המהפך ההולך ומתגבש בחברה החרדית.

"אני לא חושבת שיש היום נשים חרדיות שאין להן מילה בבית שלהן. כל המערכת השתנתה. הדור של הסבים שלנו.. אין היום גבר שלא מושיט יד בבית ... תריבי על הגדרה – לעזור או להיות שותף. אבל אנחנו שם, אנחנו עם כולם בדבר הזה".

מנקודת מבטה של לאה, הגברים החרדים צועדים לאיטם למקום בו נמצאים הגברים בחברות שאינן חרדיות – עוזרים או שותפים לתפקיד נשותיהן, קשובים אליהן, שותפים לטיפול במשק הבית וגידול הילדים.

בניגוד לעולם המערבי, חלוקת התפקידים בחברה החרדית – נשים מפרנסות וגברים לומדים – לא נתפסת במונחים של זכויות ושוויון, אלא כתוצאה טבעית של מצב נתון שהוביל למציאות זו. לפיכך, הנשים לא חוות את היציאה לעבודה כהישג פמיניסטי. עם זאת, השאיפה להישגיות ופיתוח קריירה עלולה ליצור דיסוננס בין החינוך המגדרי המסורתי בחברה החרדית, לפיו האישה היא "עזר כנגדו", לבין המציאות בה משתנה דה פקטו חלוקת התפקידים בבית החרדי כאשר הגברים אוספים את הילדים ממסגרות חינוך, מכינים ארוחות צהריים וכו' והאישה מפתחת קריירה. ואולם, כפי שמתארת לאה, לא מדובר רק בתמיכה שהיא טכנית במובן של עזרה בבית בעבודות היום-יום של טיפול בילדים ובישול, וגם לא רק בתמיכה נפשית-מנטאלית של הבעל, אלא בשינוי ממשי וכולל ביחס לחלוקת הכוח בבית החרדי. ממצאים אלו מחזקים את טענותיה של ליוש (2014) שיציאתן של נשים חרדיות לעולם התעסוקה המערב מבחינה מגדרית מביא לפיתוח של תפיסות מודרניות יותר. יש להניח כי עיסוקן של הנשים החרדיות בתחום היזמות הינו גורם נוסף בהעצמתן ואולי אף במידה מסוימת בהיפוך התפקידים המסורתי שבין הגבר והאישה החרדים כאשר האישה מפתחת קריירה משלה והגבר הופך להיות "עזר כנגדה". אם לפני כמה עשורים עברה החברה החרדית את המהפך לרעיון "חברת הלומדים" אשר אילץ את הנשים לצאת לעבודה, היום היציאה לעבודה היא יתרון החושף אותן לא רק לקריירה ויזמות, אלא גם לשינוי מערך יחסי הכוח.

דבריהן של הנשים המרואיינות למחקר זה, ובפרט דבריה של לאה, הולמים אפוא את הטענה כי חלק מהנשים החרדיות היוצאות לעבודה, ובוודאי אלו העובדות בסביבה חילונית, נתפסות כסוכנות שינוי פוטנציאליות העשויות להביא לעיצוב מחדש של המבנה המשפחתי, הקהילתי והחרדי (גלבוע, 2014).

להבדיל מהנשים אשר הזוגיות התומכת עם בעליהן היא שאפשרה להן לצאת ליזמות, במחקר השתתפו גם נשים שיצאו לתחום היזמות בזכות חוויות שעברו בעקבות זוגיות שהסתיימה. התמונה שעולה מהראיונות עם נשים אלו, היא כי הבעל היווה מכשול בפני הצלחה תעסוקתית וסיום מערכת היחסים הזוגית הוא שאפשר את בחירתן בעולם היזמות ואף את הצלחתן בעולם זה. שמרית מתארת את הקושי לפעול מתוך זוגיות חרדית מסורתית שאינה מאפשרת חופש פעולה:

"כשהייתי נשואה, לא יודעת אם הייתי יכולה לעשות את זה. הייתי נשואה למישהו שלא אפשר לי בכלל. כן, זה גם משהו. אני כבר לא חייבת להתחשב בדעות. את מרוויחה חופש, את פחות מחויבת. קצת לקהילה. פחות מחויבת לציפיות חברתיות. את במקום אחר ואחרי שאת מתגברת על האובדן, את כבר יכולה לעשות דברים ולהגשים חלומות"

בדומה לממצאים שעולים מהספרות עוסקת בגירושין בחברה החרדית (בארט ובן ארי, 2014), דבריה של שמרית מעידים על השינוי התפיסתי על-פיו תחושת החופש והסיפוק האישי של הפרט בעלת ערך רב יותר מאשר עמידה בציפיות חברתיות. שינוי מהותי זה בסדרי העדיפויות של

המתגרשות קורא תיגר על ערכים חברתיים בסיסיים בחברה החרדית הנשענים על משפחתיות, פטריארכליות וזוגיות.

דבריה של שמרית מדגישים את האיום על נשים חרדיות עובדות, ועל אחת כמה וכמה אלו היזמיות, והקונפליקט עמו הן נאלצות להתמודד: מצד אחד, הן חשופות יותר למודרנה ויש להן יותר משאבים כלכליים וחברתיים, אך מצד שני, חשיפה זו עלולה לאיים על הבעל במידה ואינו תומך ביציאה ליזמות. לאישה החרדית בת ימינו יש משאבים רבים יותר להתמודד עם העולם המודרני מאשר לבעלה, אך החברה מצליחה לשמר את ההיררכיה הפטריארכלית של התא המשפחתי באמצעות חיזוק מעמד הבעל, חינוך לכניעות, יראת שמיים וצייתנות (אלאור, 1992).

עמדת המשפחה ביחס ליזמות

רבות המשפחות החושבות כי היציאה ליזמות הינה רצופת סיכונים עבור הנשים החרדיות, ותוהות מדוע הן בחרו בסגנון חיים הטומן בתוכו קשיים רבים, אי וודאות, לקיחת סיכונים כלכליים ואישיים. ואולם, החשש העיקרי של המשפחות ממוקד ביכולת של הבחורות ביזמות לאזן בין הקריירה לתפקידן המסורתי כאימהות מסורות בהתאם לערך המקודש של האימהות בחברה החרדית.

מתוך הראיונות עולה כי משותפת לכלל הנשים היזמיות, הדבקות במטרה תוך התחשבות מלאה במשפחותיהן ושמרנותן. ישנן נשים "החוסכות" במידע אודות פעילותן וכאלה שחולקות וסופגות את התגובות המבקרות על-מנת לחסוך את העלבון למשפחותיהן. נראה כי מרבית הנשים היזמיות מצליחות לחיות ולהמשיך את פועלן גם כשהן מהוות מושא לביקורת כשהן זוכות בתמיכה כזו או אחרת ממשפחתן ומשפחת בעליהן. יחד עם זאת, מהראיונות עולה כי לתמיכה מהמשפחה יש פחות חשיבות מאשר לתמיכה מהבעל.

כראייה לשונות בין המשפחות ה"שמרניות" אל מול המשפחות "הפתוחות" או המודרניות יותר שהוצגה לעיל, נתבונן בדבריהן של שילת ושיקמה. שילת, יזמית עסקית בתחום האופנה, מגיעה מבית שמרני אברכי קלאסי, בו מושגים כמו עסקים וסחר נתפסים כבלתי הולמים את ערכי המשפחה.

"במשפחות שלנו לא ראו [בעין] יפה [את הבחירה התעסוקתית]. 'אנחנו בני תורה' אמרו, 'אצלנו לא עושים עסקים, יסדרו אותנו בטוח, מה את סוחרת?!' היה להם קשה... לא התאים לתדמית האברכית הקלאסית".

מציטוט זה נראה שבבתים שמרניים וסגורים בחברה החרדית, עצם העובדה שבנותיהן היזמיות מתכננות לפתוח עסק/לעמוד בראש ארגון מרתיעה את בני המשפחה והם חוששים לתדמית המשפחה ומה יחשבו עליהם הסובבים. נראה כי בחברה החרדית המאופיינת בקהילתיות סגורה התדמית חשובה ומשפיעה על תמיכתם של בני המשפחה באישה היזמית. דבריה של שילת עולים בקנה אחד עם התיאורים המקובלים בספרות התיאורטית אודות אורח החיים החרדי הקפדני (פלינט, 2013). הואיל ובחברות פונדמנטליסטיות כגון אולטרה-אורתודוקסיות כל סטייה מהנורמות הנוקשות זוכה לסנקציות חריפות, ישנו חשש של המשפחות היזמיות מהביקורת

החברתית אודות היזמות שמסמלת תפקיד עצמאי, חדש ומהפכני עבור הקהילה החרדית הפונדמנטליסטית.

לעומת המרואיינות המגיעות מבתים קפדניים ושמרניים הנתפסים לעיתים כנחלת הכלל בחברה החרדית, חלק ממרואיינות המחקר גדלו בבתים חרדיים "פתוחים" בעלי מאפיינים מודרניים. מרואיינות אלו מציגות תמונה שונה במהותה מזו המוצגת לעיל, אישוש לכך נראה בדבריה של שיקמה, פעילה ויזמית חברתית שהקימה עמותה התומכת בנשים במצוקה במגזר החרדי:

"אני מקבלת] תמיכה לגמרי מרוב המשפחה. לא הייתי יכולה לצאת לדרך הזו בלי התמיכה מהוריי. כולם חרדים, ראש פתוח, אז כל אחד לקח לכיוון שלו. ההורים שלנו חינוכו לעצמאות מחשבתית. אני הבת השנייה במשפחה והם מאוד גאים בי ורואים בי משפיעה. כשהופעת בציבור ההורים שלי בכו מהתרגשות. אחים שלי פחות הסכימו עם הדרך אך תמכו לחלוטין...אני מסוגלת לחיות באי הסכמות".

שיקמה מספרת כי על אף הקונפליקט שיש להוריה ומשפחתה עם מרכיבים מסוימים בהיותה אישה יזמית ודמות ציבורית, הם תומכים ורואים בעשייתה בחירה חשובה והכרחית. היא מתארת את ביתה כבית חרדי המאופיין בפתירות ועצמאות מחשבתית כפי שמתארות שאר מרואיינות המחקר המגיעות מבתים מסוג זה. עם זאת, מובאת בדבריה המורכבות בחברה החרדית תחת האספקלריה של בני משפחתה – ההורים תומכים ואילו האחים תומכים, אך פחות מסכימים עם דרכה. מורכבות זה עלתה בקרב מרואיינות נוספות במחקר זה ומצביעה על כך שגם בבתים הפתוחים והמודרניים יותר בחברה החרדית ישנו חשש מהימצאותן של היזמיות החרדיות באור הזרקורים והביקורת החברתית על עשייתן כיוזמות. מרבית היזמיות נאלצות להיחשף בשלב זה או אחר (בתקשורת הכתובה/טלוויזיה) בנוגע למיזמן ולעיתים הדבר כרוך בנטילת סיכון.

עם זאת, ייתכן מאוד שהערכים השונים שגדלו עליהם היזמיות במשפחות המוצא שלהן הביאו אותן לפתח יכולות ותכונות הנדרשות להיות יזמיות ולהתגבר על היעדר תמיכה ממקור זה או אחר- למשל חוש ביקורת מפותח, יכולות התמודדות, תעוזה ועוד. עם זאת, תמיכה מהבעל נמצאה כהכרחית ביותר כתנאי יציאה ליזמות.

היעדר רשתות חברתיות בקרב נשים יזמיות חרדיות

חברותיהן של היזמיות החרדיות, שרובן שכירות בתחום ההוראה, תוהות ומבקרות אותן מדוע הן מוותרות על הביטחון התעסוקתי ונכנסות למסלול רצוף סיכונים. היה נראה כי מעטות הנשים להן הייתה דמות לחיקוי נשית או גברית ללמוד ממנה או ממנו בתחילת הדרך.

מכל העולה מן הראיונות, נמצא כי בדומה לנשים חילוניות, למרבית נשים החרדיות אין רשת חברתית שעשויה לעזור להן הן ברמה הטכנית והן ברמה החברתית, אך מצבן חמור מזה של הנשים החילוניות. ניכר כי היעדרן של רשתות חברתיות נובע ממחסור במסגרות חברתיות פוטנציאליות של נשים בחברה החרדית, כמו; תנועות נוער, צבא, שירות לאומי ולימודים גבוהים השכיחים ברצף החיים של נשים בחברה החילונית והדתית. עם זאת, מהראיונות עולה כי בשנים האחרונות החלה

להתפתח תרבות הפנאי והתארגנו קבוצות נשים חרדיות סביב תחומי עניין או לטובת קידום מדיניות.

אחד המאפיינים שנמצאו במשותף לנשים יזמיות מקבוצות מיעוט הוא שהונן הפיננסי והרישיות החברתי נמוכים יותר, ועל כן הם משתמשות יותר בהון עצמי והסביבה הקהילתית הקרובה על מנת להתחיל עסק משלהן (Hunter & Boyd, 2004). מחקרים אחרים, הבנייתיים יותר בגישתם, מצביעים על הרישיות החברתי שאין לנשים בכלל (קל וחומר לנשים מקבוצת מיעוט) ועל מנגנונים חברתיים שונים שחוסמים נשים להיכנס לתחום היזמות שנחשבת רווחית במיוחד (Rosa et al., 1996). דבריה של שילת מחזקים את הצורך במערך תמיכה עבור יזמיות חרדיות, בעיקר בתחילת דרכן:

"כולם שאלו מאיפה הבאת את היזמות הזאת. בסביבה הקרובה לא היו אנשים בכלל שהעזו... רוב החברות שלי שכירות או מטפלות בילדים. בבית לא הייתה לי עזרה לפתוח את העסק. זה היה נטו בשביל הכסף בשבילי ובשביל בעלי. כשהייתי בעסק לא היו לי חברות בכלל, אבל למדתי והשתפרתי דרך חברויות שיצרתי פורומים באינטרנט של יזמיות".

בהמשך לדבריה, מציינת שילת את חשיבות התמיכה מפורומים וקבוצות לימוד של יזמיות וההתפתחות המשמעותית שחלה בתחום בשנים האחרונות. צורך זה בלט בקרב מרבית מרואיינות המחקר. צמיחתן של פורומים אלה נובעת, כפי הנראה, מתוקף היותן של הנשים החרדיות המפרנסות העיקריות של הבית ומהניסיון להבין כיצד להתמודד עם אתגר זה. כמו כן, יש להניח שחשיפתן היומיומית לעולם העבודה החילוני והמודרני ולתרבות הפנאי המערבית מפגישה אותן עם פרקטיקות אחרות של יצירת רשתות חברתיות, כגון השתלמויות ומפגשים מקצועיים. לעיתים ההשתלמויות נערכות במסגרות קבוצתיות שאינן חרדיות והן עוסקות בתכנים שעשויים להיתפס בעיתיים בחברה החרדית. לפיכך, הן נדרשות זו לזו לא רק כדי ללמוד האחת מהשנייה כיצד עליהן לנהוג במצבים תעסוקתיים שונים (ליוש, 2014), אלא כדי לקבל לגיטימציה מחברותיהן על הממשקים הקרובים והתכופים עם החברה החילונית. כלומר, נראה שהצורך בפורומים החרדיים מפורש על ידי היזמיות החרדיות כאסטרטגיית התמודדות הכרחית: הן מקבלות לגיטימציה ליזמותן מנשים חרדיות דומות להן.

דרך טיפוסית לקידום הרשתות בין נשים יזמיות היא דרכה של דליה, המספרת כי הדרך להתמודד עם היעדר הרשתות החברתיות הייתה להקים מיזם שיסייע ויבנה רשת בין נשים חרדיות אקטיביסטיות:

"ההבנה שאני רוצה חברות והיזמיות החברתיות שאני מכירה הן לא חרדיות... רציתי ליצור 'אקו סיסטם' חרדי שיאפשר את זה.. בהתחלה היו מחוברות 4 נשים והיום עשרות".

חוקרים סבורים כי יזמים רבים רוכשים את המשאבים הפסיכולוגיים והחברתיים הנדרשים לפתוח חברה חדשה דרך ניסיון קודם ולרוב מקימים חברה באותו התחום בו עבדו קודם (Fuerlinger et al., 2015), ואולם במקרה הנוכחי, מרבית היזמיות החרדיות עבדו במגזר הפרטי או בהוראה ועברו ליזמות חברתית/עסקית שאינה קשורה כלל לעבודתן הקודמת, אלא להפך – יזמותן צמחה ממניע פנימי ומהצורך להוביל שינוי חברתי. כפי שעולה מהראיונות, הצורך ברשתות חברתיות עם נשים דומות להן נובע, כפי הנראה, מהביקורת החברתית על פעילותן בחברה החרדית ועל הכוח שהן צוברות. הן מחפשות את הנשים הדומות להן כדי לקבל מהן גם לגיטימציה וגם תמיכה של ממש. נראה כי מיזמה של דליה בא לענות על צורך זה בפיתוח רשת חברתית לנשים יזמיות חרדיות.

פמיניזם אחר

הקטגוריה הרביעית עוסקת בתפיסתן של נשים יזמיות חרדיות את המושג "פמיניזם" ו"פמיניזם חרדי". במסגרת קטגוריה זו אתייחס לשתי תת-תמות: האחת, התנגדות לפמיניזם החילוני והמשגת הפמיניזם החרדי, והשנייה, יחסן המורכב של היזמיות לעליית תנועת "לא נבחרות לא בחרות" לסדר היום החרדי והציבורי.

תת-התמה הראשונה דנה בתפיסתן של הנשים את הפמיניזם החילוני והחרדי ובהגדרה העצמית של הנשים באשר לפמיניזם. תת-התמה השנייה נוגעת ליחסן האמביוולנטי של הנשים לתנועת "לא נבחרות - לא בחרות" אשר מייצגת ניצנים של התעוררות הפמיניזם החרדי בישראל.

התנגדות לפמיניזם "החילוני" והמשגת הפמיניזם החרדי

ישנם קולות בחברה החרדית המבשרים על עלייתו של הפמיניזם. קולות אלו באים לידי ביטוי בהקמת עמותות החורטות על דגלן קידום נשים חרדיות בפוליטיקה ובחברה. פועלן של הנשים החרדיות זוכה להד ציבורי ותקשורתי בכל המדינות: רדיו, טלוויזיה ואינטרנט.

ניתוח הממצאים מעלה כי נשים יזמיות ועצמאיות בחברה החרדית גבשו במהלך השנים עמדות ברורות ביחס לפמיניזם, הן זה החילוני והן זה החרדי. דבריהן של הנשים היו תמהיל של אמוציונליות וחשיבה רציונלית כלפי המושג פמיניזם כשלעצמו. מקצת מהנשים נעו באי נוחות בכיסאותיהן כאשר נשאלו על פמיניזם: הן ענו מיד בשלילה והדגישו את הנזק שהפמיניזם מחולל בחברה החרדית. לעומתן, קבוצה אחרת של נשים הביעו גאווה על היותן פמיניסטיות. אחרות דנו במורכבות בין היכולת שלהן להגדיר את עצמן פמיניסטיות לבין יכולתן "לעשות" פמיניזם בשטח בעבודתן כיוזמות. כלומר, ההימנעות הנדרשת מהן להגדיר את עצמן כפמיניסטיות אך הסכמתן עם היותן פמיניסטיות בפועל. הן.

מהראיונות עולה כי מקצת המראיינות מציגות תמונה נחרצת וחד משמעית כלי המושג פמיניזם וכלפי הגדרתן העצמית. חגית, אשת תקשורת ויוזמת עסקית חרדית אשר הקימה עסק בתחום ייעוץ עסקי לנשים חרדיות מתארת:

*"ממש לא פמיניסטית. פמינה זה אישה. הכי פמינה שיש זו אני. הכי נשית
הכי מחוברת לחלק הנשי שלי. ברור לי לגמרי שנולדתי בצד הנכון של*

המתרס...שלמה עם הנשיות שלי, וגאה בנשיות שלי. כשאישה מציבה את הרצון לשוויון, זה מראה לי שהיא מרגישה נחותה... אין ספק שאחד משרת את השני. ואחד זקוק לשני. בהבנה שלי ובראייה שלי את העולם, אישה היא מאוד מאוד נדרשת וחשובה. אם לא הייתה אישה, לא הייתה ילודה. לא היה המשך. וגבר מאוד מאוד חשוב. עם הגבר בסופו של דבר נשים יכולות לעבוד כמה שהם רוצות. נשים היום כבר חכמות יכולות לנהל עסקים גדולים. גברים היום כבר רגישים".

מדבריה של חגית עולה בהחלטיות כי היא אינה מגדירה את עצמה פמיניסטית, היא מפרשת את המושג בדרך המחדדת את הגאווה בנשיות שלה, טוענת כי נשים אשר מדברות ודורשות שוויון מדגישות את הנחיתות שלהן לעומת הגברים בחברה.

מדבריה עולה כי ישנן נשים יזמיות אשר גדלו בסביבה אשר לימדה אותן לראות בפמיניזם דבר פסול ושאינו מקובל. על פי ראייתן, השיח שנשים פמיניסטיות מביאות בנושא השוויון הוא שמחליש אותן ומציג אותן כנחותות. יתרה מזאת, נראה כי ישנה הנחה בקרב נשים חרדיות כי הפמיניזם מבטל את קיומם של הגברים, להם למעשה הנשים זקוקות על מנת לצאת לעבודה וליצור את דור ההמשך. כמו כן, עולה מהראיונות כי ישנה תפיסה בקרב המרואיינות כי הפמיניזם מצטייר כלוחמני, אלים, דעתני מדי ופועל כנגד גברים, בהם בוודאי שנשים חרדיות לא רוצות להיתפס כמורדות.

קלעג'י (2010), טוענת כי בניגוד לנשים חילוניות שמסכימות לרוב לחבור למטרות פמיניסטיות, החרדיות והדתיות נוטות להסתייג מן הזיהוי העצמי כפמיניסטיות, והראייה לכך היא באי הקמתם של ארגונים פמיניסטיים בקרב הנשים החרדיות. עם זאת, במהלך ארבע השנים האחרונות קמו ארגונים חרדיים בעלי מטרות פמיניסטיות (שאינן גלויות וחרוטות במסמכי העמדה), ונראה כי ישנה מגמת שינוי המקדמת לבוא. יחד עם זאת, נראה כי עם הקמת הארגונים, חידדו מקצת מרואיינות המחקר את עמדתן הנחרצת כנגד הפמיניזם ונגד הגדרתן העצמית ככאלו. ייתכן ומסיבות של חשש וסלידה שמא ייתפסו כמורדות בגברים ובחברה החרדית בכללותה הרואה באישה החרדית אישה צנועה ושקטה.

יתרה מזאת, דבריה של חגית הולמים את דבריה של ידלין (2004) הגורסת כי המונח פמיניזם כשלעצמו מעורר בחברה חרדות סמויות וגלויות, אנטגוניזם והסתייגות. ידלין שחקרה נשים מוסלמיות ותפסתם כלפי פמיניזם מצאה כי הנשים המוסלמיות הדומיננטיות בפעילותן ציבורית נוקטות משנה זהירות שלא לכנות את עצמן פמיניסטיות מאחר והן מזהות את התיוג "פמיניסטיות" ככזה המגביל את חופש פעולתן וכדרך להביע שנאת גברים. בנוסף מסבירה ידלין כי הפסילה של ערכים מודרניים דוגמת "פמיניזם" נובעת מכך שתרבות המערב נתפסת כזו המערערת על ערכי יסוד, כגון משפחה, ומכניסה ערכים פסולים העשויים לפגוע במרקם החיים השמרני של החברה. הנשים החרדיות המרואיינות המגיעות גם הן מחברה שמרנית ומסורתית, נוקטות משנה זהירות שלא לכנות את עצמן פמיניסטיות כדי שיוכלו להמשיך ולקדם את עצמן ומיזמן בחברה החרדית ומחוצה לה. בנוסף, נראה שהן מודעות לתפיסה הרווחת בחברה החרדית כלפי המושג ו"איומו" על מרקם החברה החרדית ומעמד האישה, ולכן לא מכנות עצמן פמיניסטיות שמא יתיוגו כנשים הפוגעות במרקם השמרני של החברה.

תמר מציגה טענה נוספת לגבי התנגדותן של נשים חרדיות הן למושג הקלאסי של פמיניזם והן לפמיניזם חרדי. היא מביאה נקודת מבט שונה על חוויתן של נשים חרדיות לעומת נשים חילוניות בעולם העבודה ותפיסתן על פמיניזם ומגדר.

"ממש לא פמיניסטית (צוחקת). אני סירבתי לכמה הזמנות להשתתף בפורומים כאלה, וזה נובע מהחינוך היהודי שקיבלתי ואני מאמינה בו, כולם יודעים שהאישה עקרת הבית זה המשמעות שהיא עיקר הבית כי על זה מושתתת היהדות...אז לא הייתי בחיל האוויר ולא בצבא ולא נתקלתי במחסום של אישה. לא הייתה פעם אחת שהרגשתי חומות או חסמים. הכול בראש – יש לנו הזדמנות שווה".

תמר טוענת כי לא נתקלה בחסמים במהלך חייה בשל היותה אישה, וגורסת כי מעצם העובדה שלא הייתה במסגרת צבאית הידועה במאפייניה הכוחניים והגבריים, פסחו עליה החסמים המדוברים שעמם מתמודדות נשים במסגרות גבריות במהותם. מדבריה עולה כי נשים יזמיות חרדיות גדלו על ערכים יהודיים ביניהם עקרות הבית השייכת לאישה בראש ובראשונה והיא זו שאחראית על משק הבית וגידול הילדים. לטענתה, לנשים יזמיות יש הזדמנויות שוות לצאת ליזמות כשל גברים וכמות המחסומים עבורן מועטה. דבריה ודברי מקצת המרואיינות המתנגדות למושג בכל תוקף, מאששים את הסברה כי פמיניזם מזוהה עם החברה המערבית, החילונית, אשר מבקשת שוויון מגדרי המאיים על גברים וכי זו אינה כלל מטרתן של נשים חרדיות בקהילתן, אבל חשוב מכך היזמות מאפשרת להן לעשות פמיניזם מבלי לומר שהן פמיניסטיות (ואף מבלי להודות בכך לעצמן). חשוב לזכור, שבמהלך חייהן עוברות הנשים החרדיות סוציאליזציה המכוונת אותן לראות בפמיניזם תופעה פסולה, ולכן מה שאנו רואים כאן, אלו נשים יזמיות שהפנימו עמוק את החינוך שקיבלו בבית ומשעתקות את הסדר הפטריארכלי של החברה החרדית ואת אי השוויון המגדרי (וזאת למרות שבפועל הן פועלות לגמרי כפמיניסטיות).

יש להניח שהמרואיינות שוללות בתוקף את היותן פמיניסטיות על מנת לא להיתפס ככאלה המאיימות על גברים ועל הסדר החברתי הפטריארכלי המאפיין את החברה החרדית. כנרת מאששת טענה זו בדבריה :

"אם היו מכנים אותי ככה {פמיניסטית}, היו ישר מלבישים עליי סטראוטיפים שאני לגמרי לא מסכימה איתם ולא מתאימים לי, כאילו אני איזה לוחמת בגברים ודברים כאלה וזה הכי לא נכון"

ניכר כי התבטאויותיהן הנחרצות כלפי הפמיניזם מצטיירת כאסטרטגיית התמודדות (Essers & Benschop, 2009) אותה אימצו על מנת להמשיך ולהיות יזמיות וכן להתקבל בקהילה החרדית. ניכר מדבריהן כי אם יעזו ויאמרו שהינן פמיניסטיות הן כבר לא יקבלו לגיטימציה מסביבתן ויהיו "פסולות". יתרה מזאת, ייתכן והסתייגותן מהגדרתן כפמיניסטיות ומהמושג היא דרך פרשנות שלהן ליישב סתירות בין מה שהן עושות בפועל מעצם היותן נשים יזמיות מובילות דעה לבין מה שחונכו לעשות על פי החינוך היהודי. קוליק (2012) מאששת וטוענת כי התפיסה הרבנית ממקמת

את האישה בביתה היא, במרחב הפרטי ולא הציבורי. תפיסה זו נסמכת על הפרשנות הפופוליסטית לביטוי "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים מה, יד), על פיה ייעודה העיקרי של האישה הוא לשמש עקרת בית, לגדל את הילדים ולדאוג לצורכיהם, אבל גם להיות צנועה בדרישותיה ובמראה שלה.

שקמה, יזמית חרדית אשר חוותה הליך גירושין מצביעה על שינוי שמתרחש בחברה החרדית וטוענת כי יש כבר נשים אחדות שמזדהות עם המושג פמיניזם ואף משתמשות בו על מנת להגדיר את עצמן. לטענתה, מרבית הנשים החרדיות סבורות כי תדמיתן בחברה החרדית שלילית וזוהי הסיבה לכך שהן נמנעות מלכנות עצמן פמיניסטיות.

"הרבה מורכבות: בין פמיניזם לחרדיות יש הרבה סתירות. אני כל הזמן מתמודדת עם המורכבות הזו. אז כן, גם חרדית וגם פמיניסטית. כל החיים שלנו מורכבים משילובים. אני גם חרדית, יהודית, ישראלית, אימא – כל התמהיל. פמיניזם חרדי קיים אבל בחיתולים. רובן לא קוראות לעצמן ככה".

כידוע, נשים גרושות בחברה החרדית מתמודדות עם אי אילו ביקורות מצד החברה והיותן של אותן נשים הן יזמיות והן גרושות מציבה אותן במקום בו הן כבר ספגו את הביקורת החברתית החרדית על היותן גרושות, ונמצאות במקום חשוף אשר מאפשר להן להגדיר את עצמן מחדש. נראה מדבריהן כי הן כבר פחות צריכות לעמוד בציפיות חברתיות של צניעות וקריטריונים נוספים המיוחסים לנשים חרדיות. מרגע היותן גרושות הן נתפסות כ"שונות" ופחות נחשבות בעיני החברה כ"חרדיות כהלכה".

יתרה מזאת, נראה כי המרואיינות אשר הגיעו מבתים "פתוחים" נחשפו יותר לערכים מודרניים-ליברליים ולכן הן אינן רואות במונח איום כלשהו.

יחס מורכב לעלייתן של "לא נבחרות - לא בוחרות" לסדר היום החרדי והציבורי

כאשר נשאלו המרואיינות במחקר לגבי הפמיניזם החרדי והאם קיים, רובן ככולן הזכירו את תנועת "לא נבחרות, לא בוחרות" אשר הוקמה בשנים האחרונות על ידי קבוצת נשים אקטיביסטיות חרדיות. נראה כי קבוצה זו מסמלת עבור הנשים היזמיות החרדיות את הפמיניזם החרדי על צדדיו החיוביים והשליליים. מקצת הנשים שרואיינו ציינו את הנזק שעשתה הקמת התנועה לנשים חרדיות בחברה החרדית ואילו אחרות רואות בהקמת התנועה יתרון עצום עבור אותן נשים והביע תמיכה מלאה. כנרת מציגה את הקול התומך והמוקיר בתרומתה של הקמת התנועה למושג פמיניזם חרדי:

"לא נבחרות - לא בוחרות", אני לא איתם אבל אני מכירה אותן ומבינה מאוד את הפעילות שלהן ותומכת בה. בעיני זה מושג שהולך לעניין של זכויות אדם בכלל. של הומניזם ושל מתן זכות בחירה לכולם כשווים. כבוד וליברליות של לתת לבנאדם לבחור בעצמו את חייו, כל עוד זה לא פוגע באחרים. מילא כשזה נוגע לנשים זה ישר תופס קטע של פמיניזם"

כנרת, המתבוננת מהצד בפעילות התנועה תומכת בעשיית התנועה ורואה בה פתח לשיח רחב יותר בחברה החרדית. היא טוענת כי חברות הקבוצה דורשות זכות שווה לבחור ולהיבחר שהינה זכות המגיעה לכל אדם באשר הוא, אך מאחר והשיח של הקבוצה הוא בנוגע לנשים חרדיות הוא מקבל דה-לגיטימציה.

מסיכום כלל הראיונות ניתן אפוא לומר כי ישנם שני קולות מרכזיים ביחס להתעוררות הפמיניסטית שחלה בשנים האחרונות בקרב הנשים החרדיות: תמיכה והסתייגות. כפי שמראה קלעג'י (2010), בקרב הציבור המוגדר דתי ישנן תתי קבוצות המתייחסות באופן שונה לפמיניזם ולפעילות נשיות. ניתן באופן גס להעמיד בשני קצוות את הנשים הדתיות ביחסן אל הפמיניזם. מחד, נשים חרדיות השייכות למגזרים האדוקים ביותר ונמנעות מהגדרתן כפמיניסטיות, ומן העבר השני את נשות "קולך" המשתייכות למגזר ה'דתי לאומי'. אפילו גישתן של חברות "קולך" אינה מקובלת על רוב המגזר שאליו הן משתייכות, ופועלן בדבר השגת השוויון בין המינים מעורר מחלוקת בקרב החברה הדתית, בדומה לניצני הפמיניזם בחברה החרדית.

לעומתה, נחמה וחגית, בהתאמה, מייצגות את הנשים החרדיות המתנגדות להקמת התנועה והדרך בה התנהלה.

"לצערי 'לא נבחרות לא בוחרות' למעשה הרסו את מה שנקרא פמיניזם חרדי. הן אוהבות להגיד שהן שמו ראשן על הגיליוטינה, היו טעויות טרגיות ששרפו אותן ומה שיותר בעייתי - הן שרפו את המונח פמיניזם".

"נאלצתי לפרוש מהן. זה היה צער מאוד גדול. כי הקמנו קבוצת כוח נשי שבאה באמת לעזור לנשים אחרות. ובסוף יצא שבלי שהבנו בכלל... פספסנו את המטרה"

על פי דבריה של נחמה ומרואיינות נוספות, נראה כי פעילות התנועה אכן קשורה לפמיניזם החרדי, אך נעשו במהלכים אלו כמה טעויות שהשפיעו על תפיסת המושג בחברה החרדית. מרואיינות המחקר אשר התנגדו או עודן מתנגדות לקיומה של התנועה ודומות לה, סבורות כי הקרבתן של הנשים שהקימו את הקבוצה למען הנשים החרדיות פגעה בהתפתחותן של הפמיניזם החרדי, כלומר הן לא השמיעו את קול הרוב אלא את קולו של מיעוט נשים בחברה. מדבריהן עולה כי התנועה ייצגה קבוצת קיצון בחברה החרדית, ומאחר וזכתה לתהודה תקשורתית כה גדולה הערימה נזק על כלל הנשים בחברה החרדית אשר מזוהות עם חלק מערכיה כגון הנשים היזמיות הקרייריסטיות. חגית ומרואיינות נוספות משתפות כי מטרות הקבוצה בתחילת דרכה היו שונות והיא התחילה כקבוצת כוח נשי חרדי, ובהינף יד הפכה לקבוצה אשר דוגלת בבחירות נשים לכנסת. תמר מצטרפת לטענתן של המתנגדות, אך מציגה זווית ראייה נוספת המתנגדת לתנועת "לא נבחרות- לא בוחרות":

"יש קבוצה שולית שרוצה להוביל את הדבר הזה. אני מאוד מסתייגת מזה. אני חושבת שמי שבאה למקום הזה היא לא השכילה להבין נכון את הערכים של היהדות. פמיניזם חרדי זה לא בחינת החרדי היהודי ומי שהבינה ככה לא הבינה נכון. משהו שם השתבש"

תמר רואה בפמיניזם ערך שאינו מצוי בערכי היהדות ולכן טוענת שפועלה של קבוצת "לא נבחרות-לא בוחרות" אינו לגיטימי בשיח החרדי. תמר, שמסויגת מכל אלמנט שאינו מקצועי גרידא בעשייה שלה כיזמית רואה בעשייה הפמיניסטית ועלייתה של התנועה כחוסר הבנה של החינוך היהודי לנשים המושתת על צניעות, גמילות חסד, תפילה, לימוד וידיעת הלכה, אחריות לעבודות הבית, גידול הילדים ועוד. מממצאי המחקר נראה כי תמר מייצגת את הנשים שמתנגדות לפמיניזם באופן נחרץ ובפרט לפמיניזם החרדי. ייתכן והן חשות את האיום על היותן נשים יזמיות במידה והיזמות תקושר עם המונח פמיניזם חרדי. האופן בו היא בוחרת לפרש את היותה יזמית ואת עצמאותה היא בהתנגדות נחרצת לפמיניזם על כל מובניו. ניתן לומר כי תמר הפנימה את הסוציאליזציה החרדית באופן העמוק ביותר.

לסיכום, יתכן כי ישנם ניצנים של הזדהות ערכית עם פמיניזם, אך הם אינם גלויים על פני השטח, ואף לא ניתן לאומרם בפה מלא, גם אם קיימת תחושת הזדהות מסוג זה, בגלל האסוציאציה המידית הנקשרת למונח פופולארי מודרני - פמיניזם. יחד עם זאת, הממשק עם החברה החילונית מפגיש את הנשים הללו עם ערכים מערביים, ובכלל זה פמיניזם, מה גם שהחברה החילונית מתפעלת מהן ורואה בהן פמיניסטיות לכל דבר. תפיסה זו מחלחלת גם לתודעתן המגדרית ונראה גם אם מספר הנשים והקבוצות הפמיניסטיות בתוך מגזר הוא נמוך, יש להניח תופעה זו תביא לאיטה את רוח הפמיניזם ותדרוש את השינוי לו מייחלות הנשים. כפי שנראה, במגזר החרדי, על אף כל ההתנגדויות, ניתן לפעול מתחת לפני השטח ולשנות, ייתכן והתעוררותה של "לא נבחרות-לא בוחרות" תביא עמה התעוררות קבוצות נוספות בעשור הקרוב. יש להניח כי יהיה קשה למנוע התעוררות זו שתגיע גם מחדירתם של הערכים המערביים החילוניים לחברה החרדית דרך טכנולוגיה, אינטרנט, תעסוקה, אקדמיה ועוד.

דיון

מחקר זה בא לבחון כיצד נבנות העמדות והחויות של נשים חרדיות יזמיות לגבי מציאות חייהן בחברה החרדית, מניעיהן לצאת ליזמות, הממשק אותו מקיימות עם החברה החילונית מתוקף תפקידן כיזמיות והאופן בו תפיסות אלו מעצבות את התנהלותן בקהילה החרדית. הואיל ומדובר בנשים חרדיות העוסקות בתחום חדש בחברה החרדית, רובן נושאות תפקיד משמעותי מבחינה חברתית, תרבותית ותעסוקתית. מטרת המחקר הייתה ללמוד את דרכי ההתמודדות של אותן נשים והפרשנות אותם נותנות לחויות מתוך אסטרטגיות ההתמודדות שהן מפתחות במעגלי חייהן.

הנחת המוצא של המחקר הייתה כי נשים אשר פנו לתחום היזמות נחשפות לאינטראקציות רבות ומגוונות, בין השאר מול העולם החילוני, ואינטראקציות אלו עשויות להביא אותן להשקפות שונות אודות פמיניזם, החברה החרדית, מימוש עצמי, מעמד נשים, שאיפות תעסוקתיות, רצון לקידום ושינוי חברתי בחברה החרדית אליה הן משתייכות ועוד.

המחקר התמקד בבחינת תפיסות העולם של אותן נשים באמצעות ארבע קטגוריות מובילות הנוגעות לקונפליקטים עמן נאלצות נשים אלו להתמודד: הראשונה נגעה למניעים ליציאה לעולם היזמות (תוך ניסיון להכריע האם יזמות היא בחירה חופשית או אילוץ); השנייה עסקה בממשק היזמיות עם החברה החילונית מעצם היותן נשים בתפקיד יזמות – המפגשים אליהם היזמות מביאה אותן ואת ערכי היזמות אל מול החברה החרדית; השלישית עסקה בעמדתן של הדמויות הקרובות ביותר לנשים – הבעל והמשפחה המורחבת – באשר ליזמותן; והרביעית כללה את עמדתן של הנשים אל מול רעיונות ליברליים חדשניים, כמו פמיניזם בכלל, ופמיניזם חרדי בפרט. ממצאי המחקר הראו כי נקודות הממשק בין ארבעת הקטגוריות הללו יצרו קונפליקט מתמיד הנע על הציר של דת-מגדר-יזמות אשר היה במוקד בחינה של מחקר זה. המחקר התבסס על מחקר איכותני שנשמך על ראיונות עומק עם 14 נשים יזמיות חרדיות אימהות שטרם יציאתן ליזמות היו שכירות.

הממצאים הראו כי בקרב היזמיות החרדיות נשמעים קולות שונים ומגוונים באשר לכלל הסוגיות שהוזכרו לעיל. את כל עמדותיהן הן מביעות על רקע המורכבות שבשמרנותה של החברה החרדית והמשא והמתן המתמיד שהן מקיימות כיזמיות המתנהלות בחברה שמרנית זו. תחילה, הממצאים הראו כי מבין שני המניעים העיקריים של נשים ליציאה ליזמות: אילוץ או בחירה, חלק מהמראיינות תארו את נקודת המפנה בקריירה שלהן בייאוש או חוסר סיפוק מהמערכות בהן עבדו כשכירות (כלומר באילוץ) לעומת אחרות שתיארו כי לדיון הצורך להפוך יזמיות, למרות אי הוודאות הכלכלית שביזמות, גבר על הביטחון הכלכלי הקיים בעבודה מסודרת (כלומר: בבחירה). ככלל, מרבית הנשים החרדיות "זכו" באפשרות לצאת ליזמות כאשר המצב הכלכלי בבית אפשר זאת, כלומר, כאשר בעליהן יצאו לעבודה מתגמלת דיה. ואולם, באופן מעניין ומפתיע נראה כי המניע העיקרי ליציאה ליזמות בקרב רבות הוא **הרצון לעשות שינוי בחברה החרדית ולקדמה**. נראה כי בחברה החרדית המניעים שונים ממניעיהן של נשים אחרות בעולם מאוכלוסיות מודרות שהינם בעיקר כלכליים, והיזמיות החרדיות מונעות מערכים של תרומה חברתית וקידום שינוי חברתי.

יתרה מזאת, מהראיונות עלה כי כולן מייחסות ליזמות כמרכיב אשר **שינה את חייהן**. היזמות הפכה אותן לנשים מובילות ומקדמות נושאים בוערים וחשובים, בין אם בחברה החרדית או עבור

החברה החרדית. יחד עם זאת, רבות מהמראיינות מתארות את היזמות בחברה החרדית כפריבילגיה שלא יכלו לבחור לעסוק בה אם נסיבות חייהן היו קשות או לא וודאיות. כלומר, היזמות היא סיכון שלקחו כאשר הקרקע אפשרה זאת והייתה בטוחה עבורן.

ממצאי הראיונות מעלים כי למרבית הנשים החרדיות אין רשתות חברתיות, דבר הנובע ממחסור במסגרות חברתיות פוטנציאליות במהלך חייהן. עם זאת, מנת להתמודד עם הקונפליקטים התרבותיים שהנשים הללו נאלצות להתמודד עימם בחיי היומיום, הן סיגלו לעצמן אסטרטגיות התמודדות, ביניהן, השתייכות לפורומים וירטואליים/פיזיים שנועדו לספק להן תמיכה הדדית. עצם קיום הפורומים והעברת המידע בין החברות בהן מאפשרת להן ללמוד ולקדם נושאים החשובים להן, על אחת כמה וכמה בחברה סגורה כמו הקהילה החרדית, בה דברים רבים נעשים מתחת לפני השטח ולא לעיני כל. יתרה מזו, רשתות אלו מסייעות להן להתארגן לא רק סביב סוגיות עסקיות, אלא גם סביב סוגיות חברתיות וקידום מדיניות. הממצאים אף מראים כי הצורך ברשתות חברתיות עם נשים דומות להן נובע, כפי הנראה, מהביקורת החברתית על פעילותן בחברה החרדית ועל הכוח שהן צוברות- הן מחפשות את הנשים הדומות להן כדי לקבל מהן הן לגיטימציה והן תמיכה.

אחת הדרכים להשגת תמיכה זו הינה השימוש באינטרנט ככלי עבודה בעל השפעה רבה שמביא עמו בין השאר גם התנגדויות מצד נציגים בחברה החרדית. עולה מהממצאים כי גם אופן השימוש באינטרנט והצדקת הנשים של הצורך בו הינה אסטרטגית התמודדות נוספת המתפרשת לדין כלגיטימית כל עוד אינה מערערת על הסטטוס קוו החרדי.

נמצא כי המראיינות, שהינן נשים חזקות ומובילות בחברה החרדית, שומרות ומגנות בכל דרך על מקומן כאימהות כדרך התמודדות עם הקריירה התופסת מקום נכבד בחייהן. על אף שהמראיינות טוענות כי הן שונות בנוף החרדי, הן מקפידות שלא למתוח את הגבול יתר על המידה, ולמעשה מקיימות בעקביות "עבודת גבולות" אשר מאפשרת לנהל את המשא והמתן בצומת בין מגדר יזמות ודת בה הן מתנהלות. הנשים החרדיות, בדומה לנשים מאוכלוסיות מודרות אחרות בעולם, מצליחות להיות יזמיות כל עוד הן ממשיכות לשרת נאותה את משפחתן והחברה בה הן חיות. בדרך זו הן "זוכות" לגיטימציה לעסוק ביזמות ואף מצדיקות אותה.

ניתוח הממצאים מצביע על כך שתפקיד האישה המסורתי בחברה החרדית עבר תמורות רבות: ישנן נשים אשר היזמות אפשרה להן יותר פניות לחיי משפחה וזמן עם הילדים ואף ונראה כי מימוש אידיאל גידול הילדים החשוב מנשוא בחברה החרדית מתממש באופן טוב יותר כאשר האישה יזמית; ויש שהיזמות עשתה את ההפך והן פנויות פחות לילדיהן. עם זאת, מרבית משתתפות המחקר מתארות את הצורך להמשיך ולמקם את האימהות בראש סדרי העדיפויות שלהן ולמצוא את הגמישות והעוגנים בתוך השגרה העמוסה ומלאה האחריות בתפקידן כיוזמות.

עבודת גבולות נוספת מתקיימת בין היוזמות לחברה החילונית עמה הן באות בממשק מתוקף תפקידן המקצועי והחברתי. חלק משמעותי מהיזמות שהשתתפו במחקר עבדו בשלב זה או אחר עם החברה החילונית. מרבית המיזמים מעניקים מענה אך ורק לחברה החרדית וחלקם אף לנשים בלבד (אולי כדי להימנע מראש מקשר עם גברים). המראיינות מדגישות בדבריהן את חשיבות שמירת הנורמות החרדיות כאשר הן פוגשות בעולם החילוני. בנוסף, מצינות את תפיסתן שהשתנתה בעקבות ההיכרות עם החברה החילונית- ניפוץ הסטיגמה.

מהממצאים עולה כי יש להבחין בין חרדיות "מחמירה" לחרדיות "פתוחה" או כפי שזו מוגדרת על ידי ליאון (2010) "חרדיות רכה" לתפיסת המרואיינות שהגיעו מהבתים ה"פתוחים" והמודרניים יותר, המצוינות וההישגיות שכרוכות בבחירה התעסוקתית ביזמות מתנהלות במקביל ובהרמוניה עם השמירה על הערכים החרדיים הקפדניים וללא כל סתירה נראית לעין ביניהם. הן מקבלות עידוד לפתח קריירה יזמית ורואות עצמן מנהלות אותה לצד שמירה על חרדיותן. לעומתן, נשים שהתחנכו על בסיס החרדיות המחמירה רואות בערכי היזמות ופיתוח הקריירה ערכים הסותרים את החרדיות מאחר והם ממקמים את האישה החרדית "בפרונט" ובאור הזרקורים. על פי תפיסה זו כאשר אישה חרדית עושה דברים המאתגרים את התפיסות והנורמות החברתיות, היא בהכרח סותרת את ערכי החברה החרדית.

ברקע עשייתן העצמאית של היזמיות, נראה כי ישנו היפוך תפקידים בין האישה היזמית החרדית לבן-זוגה, כך שבן הזוג עומד "כעוזר כנגדה" ותפקידו כתומך (או לא תומך) ביזמות הוא קריטי ליציאה והצלחה ביזמות. הממצאים מעלים כי תפקיד הבעל חורג מתפקידו המסורתי בחברה החרדית: היותם של הגברים מפרנסים בבית, בין אם עיקריים ובין אם לאו, אפשרה לנשים לקחת את הסיכון ולצאת לדרך יזמית שאינה וודאית בתחילתה, ויש אף לומר כי בזכות בעליהן שהפכו למפרנסים העיקריים התאפשר המימוש העצמי של הנשים היזמיות. שנית, התמיכה הרוחנית והנפשית הינה קריטית ואף תנאי לצאת לדרך יזמית. לעומת התמיכה מהבעל, נראה כי מרבית הנשים היזמיות מצליחות לחיות ולהמשיך את פועלן גם כשהן מהוות מושא לביקורת כשהן זוכות בתמיכה כזו או אחרת ממשפחתן ומשפחת בעליהן. לפיכך, עולה כי לתמיכה מהמשפחה יש פחות חשיבות מאשר לתמיכה מהבעל.

אחד הממצאים המעניינים שעלו במחקר הוא שעל אף הסטריאוטיפים וההתנגדות החריפה של החברה החרדית לפמיניזם, ועל אף שחלק מהמרואיינות תופסות את המושג פמיניזם כלוחמני, אלים, דעתי מדי ופועל כנגד גברים, חלק מהמרואיינות פיתחו תודעה פמיניסטית של ממש. באופן מעניין גם אלו שהביעו רתיעה מההגדרה של עצמן כפמיניסטיות, בין אם מפני שהן חוששות להיתפס כמורדות ובין אם הן סבורות כי הגדרה זו מסבה לנשים חרדיות נזק, הרי שקשה להתעלם מפועלן והאופן שבו הן פורצות את הדרך לנשים אחרות. לעומת קבוצה זו של נשים שמציירת תמונה שמרנית וצייתנית יחסית, היו מי שהביעו גאווה גלויה על היותן פמיניסטיות. בתווך היו אחרות שדנו במורכבות ההגדרה העצמית כפמיניסטיות על אף "עשייתן פמיניזם" בשטח במסגרת עבודתן. למרות הבדלים אלו, ניתן לומר ככלל כי רוב הנשים הצליחו להתגבר על הדעות הקדומות כלפי המושג ולפתח צורה חדשה ומעניינת של תודעה ועשייה פמיניסטית, אולם כולן נוקטות משנה זהירות שלא לכנות את עצמן פמיניסטיות כדי שיוכלו להמשיך ולקדם את עצמן ומיזמן בחברה החרדית ומחוצה לה מבלי להיפגע.

מהממצאים עולה כי תנועת "לא נבחרות לא בוחרות" מסמלת עבור הנשים היזמיות החרדיות את הפמיניזם החרדי על צדדיו החיוביים והשליליים. מקצת הנשים שרואיינו ציינו את הנזק שעשתה הקמת התנועה לנשים חרדיות בחברה החרדית ואילו אחרות רואות בהקמת התנועה יתרון עצום עבור אותן נשים והביע תמיכה מלאה. לטענת המתנגדות, התנועה פגעה בהתפתחותן של הפמיניזם החרדי מאחר ולא ייצגו את קול הרוב, אלא את קולן של מיעוט נשים בחברה.

מבחינה תיאורטית, המחקר תורם לתחום המחקר הארגוני של תיאוריות מצטלבות (intersectionality) דרך עיסוקו בקבוצת נשים שהינה קבוצת שוליים מודרת בשני מעגלים; האחד כנשים יזמיות בשדה היזמות שברובו גברי, והשני, בחברה החרדית שהינה חברה פטריארכלית בה תפקיד הנשים הינו לפרנס ולנהל את משק הבית בו זמנית תוך כניעה ליחסי היררכיה מגדרית נוקשה. הממצאים הראו כי מיקומן של היזמיות החרדיות בהצטלבות מיקומי שוליים פועל על שני צירים עיקריים: היותן נשים יזמיות חרדיות המתנהלות בשוק עבודה חילוני בישראל והיותן נשים חרדיות המתנהלות בחברה שמרנית קפדנית. שני מיקומים אלו מביא ליצירת מאפיין חדש של אישה יזמית בישראל, ואף מהאסכולה הבדלנית והשמרנית ביותר במדינה- החברה החרדית.

היזמיות החרדיות מעניקות בדבריהן המשגה חדשה ומעניינת למגוון נושאים בהם תיאוריית ה-intersectionality עוסקת: פמיניזם, חרדיות, יזמות, מגדר ועוד באמצעות אסטרטגיות התמודדות שונות בהן נוקטות. המחקר העניק תרומה לתיאוריית הצטלבות מיקומי השוליים בכך ששפך אור כיצד נשים המגיעות מחברה כה סגורה, שמרנית, ומדירת-נשים מהספירה הציבורית, הופכות יזמיות. מחקר זה מצביע על כך שכאשר רוצים ללמוד על תופעה חברתית נכון להסתכל על האוכלוסיות הקיצוניות יותר בחברה מאחר ושם התופעה מתרחשת בעוצמות כבירות יותר לעומת החברה הכללית, ולכן, כדי ללמוד על תופעת יזמות נשים נכון ללמוד מהחברה החרדית ומאוכלוסיות מוחלשות נוספות.

במישור האמפירי, תרומתו העיקרית של המחקר הנוכחי הוא למחקרים בתחום החברה החרדית בדגש על בחינת מערכות היחסים, הקונפליקטים וההשפעות הפנים-קבוצתיות של קבוצת מיעוט של חרדיות שטרם נחקרה עד כה בתחום היזמות. תרומתו של מחקר זה הוא בנייתו האיתנות של חוויות נשים יזמיות חרדיות שפנו לקריירה יזמית, מאפייניהן הייחודיים והמשותפים והקונפליקטים עמן מתמודדות במסגרת תפקידן החברתי והמקצועי כיוזמות. זהו למעשה המחקר הראשון אשר בוחן את תפיסותיהן ועמדותיהן של נשים חרדיות העוסקות ביזמות. מהממצאים עולה כי הנושא חדש ולא מדובר בחברה החרדית. אותן נשים עדיין נחשבות כפורצות דרך ומעטות לעומת מספר הנשים המועסקות כשכירות בחברה החרדית.

התרומה השלישית של המחקר היא למחקרים בתחום היזמות. מחקרים שנעשו בתחום יזמות נשים אבחנו את מאפייני היזמיות ואת המניעים של נשים ליציאה ליזמות, אך מעטים המחקרים שנעשו בתחום יזמות נשים מקבוצות מוחלשות, ובפרט בישראל בקרב קבוצות מיעוט, כגון נשים ערביות ונשים חרדיות. מסקנות המחקר ועמדותיהן של הנשים, למעשה, יכולות לתרום לגיבוש מדיניות של משרד הכלכלה בישראל ולספק מענה לשאלות "בוערות", כגון: מה נשים צריכות מהמדינה על מנת להיות יזמיות ואילו תנאים נדרשים ממשאבי המדינה כדי לפתח יזמות נשים בפרט באוכלוסיות מודרות דוגמת החברה החרדית. מהבנה זו יכולה המדינה להבין מהו מקומה של המדינה בתופעה זו מאחר יזמות הינה אחד מהאלמנטים החשובים ביותר המובילים לצמיחה כלכלית של מדינה, ובפרט יזמות נשים הנמצאת במגמת צמיחה (אברם, 2009). לפיכך, מדינת ישראל יכולה לראות בנשים היזמיות החרדיות אוכלוסייה אותה יש לפתח מאחר והיא מהווה מנוע צמיחה כלכלי חברתי בחברה הכללית ובפרט בחברה החרדית המתמודדת עם סוגיות עוני רבות.

כיום המדינה פועלת באמצעות שני שירותים עיקריים שמטרתם עידוד נשים ליזמות: מרכזי מט"י ושירות מעו"ף. הרשות לעסקים קטנים ובינוניים של משרד התמ"ת בשיתופי פעולה עם משרדים נוספים וארגונים עסקיים מפעילה ברחבי הארץ סניפים של מט"י-מרכזי טיפוח יזמות. הסניפים פועלים לקידום יזמות נשים בקרב אוכלוסיות ייחודיות ביניהם נשים חרדיות. במסגרת המרכז פועלים קורסים שונים המכשירים ליזמות. לאחר סיום הקורס שיעור גבוה של נשים פונות לתעסוקה, חלקן עובדות תחילה כשכירות וחלקן ישר יוצאות ליזמות. בנוסף למרכזי מט"י מפעילה המדינה באמצעות משרד הכלכלה את יחידת מעו"ף במטרה לסייע ליזמים ובעלי עסקים קטנים ליווי עסקי באמצעות שעות ייעוץ אישי במגוון תחומים הקשורים ביזמות. שאר הארגונים שמטרתם קידום ופיתוח יזמות נשים ובפרט נשים מאוכלוסיות מיוחדות בישראל פועלות במסגרות של עמותות וקרנות: קרן שמש, עמותת תמך, מובילות, לתת עתיד העמותה להעצמה כלכלית לנשים, עמותת "עסקית" ועוד (www.be-atzmi.org.il).

לפיכך, ברמה הפרקטית, מחקר זה מציע בסיס לניתוח וגיבוש מדיניות ציבורית מותאמת כלפי קידום יזמות נשים בחברה החרדית. באופן כללי, על מנת לשלב את האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה, המדיניות הממשלתית התמקדה לאורך השנים בשלושה צעדים עיקריים: תמיכה מקיפה ב"חברת הלומדים", יצירת פלטפורמות חדשות לשילוב חרדים (בצבא, מערכת ההשכלה והתעסוקה), והרחבת המעורבות הממשלתית (הכוללת חקיקה וסנקציות) בשילוב חרדים והקטנת התמיכה בתקצוב חברת הלומדים החרדית (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015). תמורות אלו במדיניות הציבורית ובהשתתפות המגזר החרדי בשוק העבודה חייבה הגדרת יעדים איכותית וכמותית מחודשת המתמקדת ומפרידה בין הצרכים של נשים לעומת גברים בשוק העבודה בחברה החרדית – כל זאת באמצעות רגישות רב תרבותית וראייה קהילתית הרואה בנשים החרדיות אוכלוסייה ייחודית לה יש להתאים מדיניות מותאמת. מחקר זה שעוסק ביזמות נשים בחברה החרדית מבקש להציע דרך נוספת להטמעת רעיונות באחריות המדינה לעידוד ליזמות, זאת דרך דבריהן ועמדותיהן של סוכנות השינוי שרואינו במחקר. בגיבוש הרעיונות נלקחו בחשבון הן החסמים והן ההזדמנויות עליהן דיברו הנשים על מנת לעודד יזמות בקרב נשים נוספות מהקהילה החרדית.

בהתבסס על הממצאים, מטרות של פיתוח רשתות חברתיות ופורומים בקרב נשים צריכות להיות יעד של המדינה בכדי לקדם פרנסה איכותית לנשים חרדיות. היום המרכזים בעיקר מעניקים ידע עבור המשתתפות בין אם באופן קבוצתי של קורסים (מט"י) ובין אם בייעוץ פרטני (מעו"ף). מחקר זה ממליץ כי מיקוד "ביום שאחרי" סיום הקורס והיציאה לדרך יזמית צריכים להיות באמצעות פורומים שיתקיימו במרכזים השונים אותן ינהיגו הנשים היזמיות עצמן.

ההמלצות כיום לשיפור יעדי הממשלה לתעסוקת נשים מתמקדות ברמת השכר השעתי שלהן והיקף המשרה ולא בשיעורי התעסוקה שהינם די גבוהים (72%). העובדה ששיעור התעסוקה של אוכלוסייה זו היום גבוה במידה ניכרת מיעד התעסוקה שנקבע להם בעבר לשנת 2020 (63%) מעיד על הצורך הברור לקבוע יעדי תעסוקה נוספים מלבד שיעור התעסוקה (מלאך, כהן וזיכרמן, 2015), ומחקר זה מרמז כי יעדים בתחום היזמות עליהם תיקח המדינה אחריות יכולים לחזק את משקי הבית החרדיים וליצור בסיס כלכלי איתן למשפחות חרדיות בהן האישה היא המפרנסת העיקרית (על אף שבמחקר זה מרבית היזמיות נשואות לגברים עובדים).

לאור העובדה שהממצאים מציעים על החשיבות של רשתות חברתיות, אשר חסרות לנשים בכלל, ולנשים חרדיות בפרט, ייתכן כי המדינה יכולה לספק תכניות חונכות ורישיות טובות ואפקטיביות יותר אשר ישמשו את היזמיות החרדיות. יתר על כן, המדינה ומוסדותיה יכולים לקדם תכניות לפיתוח אינטראקציות בין מוסדות לאינדיבידואלים, וכן להתערב באופן מקדם במוסדות של החברה האזרחית (Pfefferman & Frenkel, 2015). על המדינה לקדם שיח "מלמטה למעלה" עם היזמיות החרדיות ולבחון כיצד אפשר לשלב סדנאות העוסקות בדילמות בתוך מרכזי היזמות באופן כזה שאותן נשים ידברו על דרכי ההתמודדות שלהן עם קונפליקטים בין יזמות ודת, ויחלקו זו עם זו את הפתרונות ואופני ההתמודדות. על מנת למזער התנגדות ותחושת פטרוניות של המדינה על פועליהן, המדינה צריכה לעשות זאת בשותפות היזמיות עצמן. לדוגמא שיעורים העוסקים בדילמות הערכיות שהועלו במחקר זה בין היזמות והדת וכו'.

שילוב איכותי של הנשים החרדיות בשוק העבודה ופיתוח יזמות הוא משימה לאומית כבדת משקל ומאתגרת למעצבי המדיניות ולחברה הישראלית כולה. נוסף על ההצלחות עד כה, מחקר איכותני זה הבוחן את תפיסותיהן ועמדותיהן של נשים יזמיות חרדיות, יכול להעניק פרספקטיבה נוספת לקובעי המדיניות. מחקרים עתידיים בתחום צריכים לבחון את מידת ההתערבות של המדינה ביזמות נשים חרדיות וכן מהם הצעדים הקונקרטיים עליה לעשות על מנת לקדם יזמות נשים.

ביבליוגרפיה

- אבירם, א. (2004). יזמות בעסקים. תל אביב: צ'ריקובר.
- אוריין, ש. (1997). "לשון צנועה-נפש צנועה": דפוסי תקשורת מילוליים בקרב בנות ונשים חרדיות. *בלשנות עברית*, 41-42. 7-19.
- איילון, י. וצבר בן יהושע, נ. (2010). תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה. בתוך קסן, ל. וקרומר-נבו, מ. (עורכות), *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (עמ' 1-16). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון.
- אלאור, ת. (1992). *משכילות ובורות מעולמן של נשים חרדיות*. עם עובד: תל אביב.
- אלאור ת. ונריה ע. (2003). המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים, בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* (עמ' 171-195). תל אביב/ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ארז, מ. ואלדלינג, ר. (1991). *פרופיל היזם הישראלי: מאפיינים ביוגרפיים, מניעים, וגורמים קוגניטיביים*. מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה.
- בארט, ע. ובן ארי, ע. (2014). אחרי שמזבח מוריד דמעות: התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה החרדית. *כתב עת לחקר החברה החרדית* 1: 100-126.
- בראשית, ב'.
- גבתון, ד. (2001). תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני. בתוך: צבר יהושע, נ. (עורכת) *מסורות וזרמים במחקר האיכותני*. (עמ' 195-227). תל אביב: הוצאת דביר.
- גולדשטיין, ת. (2008). *דפוסי חדשים ביזמות עסקית חרדית בירושלים*: חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גלבווע, ח. (2014). "ממרחק תביא לחמה" עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי. עבודת גמר לתואר מוסמך. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- דושניק, ל. (2011). ניתוח נתונים במחקר האיכותני: הצעה לארבעה עקרונות מנחים. *שבילי מחקר*, 17, 137-144.
- דושניק, ל. וצבר בן-יהושע, נ. (2001), אתיקה של המחקר האיכותני. בתוך נ. צבר בן-יהושע, (עורכת) *מסורות וזרמים במחקר האיכותני* (עמ' 343-368). תל אביב: דביר.
- הקר, ד., לביא-אגיא, מ., וקרומר-נבו, מ. (2014). הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. בתוך: מ. קרומר-נבו, מ. לביא-אגיא וד. הקר (עורכות), *מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות* (עמ' 7-31). תל אביב: מגדרים, הקיבוץ המאוחד.
- וינרוט, א. (2001). *פמיניזם ויהדות*, תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.

ורסנו-ברזילי, י. (מרץ 2004). קידום קבוצות נשים יזמות עסקית חסמים ומענים, מצגת במסגרת יום עיון של משרד התמ"ת בנושא "נשים בשוק העבודה – אתגרים והזדמנויות", 22 במרץ 2004. נדלה מאתר משרד הכלכלה, מנהל מחקר וכלכלה בתאריך 5 במאי, 2017.

<http://www.moital.gov.il/NR/exeres/B8A00999-7C78-4308-8D9C-BDAB52001D3B.htm>

זיכרמן, ח. (2014). שחור כחול לבן : מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. תל אביב : ידיעות ספרים.

זיכרמן, ח. וכהנר, ל. (2012). חרדיות מודרנית- מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים : המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ידלין, ר. (2004). פונדמנטליזם אסלאמי ונשים : דיכוי או ערך לאקטיביזם פוליטי? בתוך : בנגין, ע. (עורכת), נשים במזרח התיכון בין שינוי למסורת, תל אביב : מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, עמודים 63-74.

לוטן, א. (2005). קידום יזמות עסקית של נשים. ירושלים מרכז המחקר והמדע של הכנסת.

לוין, ח. (2009). המגזר החרדי בישראל : העצמה תוך שילוב בתעסוקה. ירושלים : משרד ראש הממשלה.

לופו, י. (2003) מפנה בחברה החרדית : הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים : מכון פלורסהיימר לחקר מדיניות.

ליאון, נ. (2010). חרדיות רכה התחדשות דתית ביהדות המזרחית. ירושלים : יד יצחק בן צבי.

ליוש, ב. (2007). בין שומרת סף לסוכנת שינוי : נשים חרדיות בתחומי השכלה, פרנסה ופנאי, באור התיאוריה המעוגנת בשדה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן : אוניברסיטת בר-אילן.

ליוש, ב. (2014). נשות הסף : נשים חרדיות מול השינוי המודרני. תל אביב : רסלינג.

מלאך, ג. כהן, ד., וזיכרמן, ח. (2015). תכנית אב לתעסוקת חרדים. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלאך, ג. כהן, ב. (2011). חרדים לאקדמיה. ירושלים : התאחדות הסטודנטים בישראל.

מלאך, ג. (2011). "ברכה בעסקים" דו"ח מסכם אודות "ברכה בעסקים" תכנית לעידוד יזמות עסקית במגזר החרדי. נדלה מאתר מנהל מחקר וכלכלה, משרד הכלכלה.

<http://www.tevet4u.org.il/files/wordocs/Blessing%20in%20Business%202010%20report.pdf>

מלחי, א. (2010). השתלבותם של חרדים בעלי השכלה גבוהה או מקצועית במקומות עבודה. נדלה מאתר מנהל מחקר וכלכלה, משרד הכלכלה.

<http://www.economy.gov.il/Research/Documents/hushtalvut.pdf>

- מלחי, א. ואברמובסקי, מ. (2015). *שילוב משפחה ועבודה בקרב נשים חרדיות- סיכום תמות מרכזיות במסגרת מחקר איכותני*. נדלה מאתר משרד הכלכלה, אגף מחקר וכלכלה.
- משלי, לא, יג.
- נריה בן שחר, ר. (2008). *הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- נריה-בן שחר, ר. ולב-און, א. (2013). *מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: עמדות והתנהגויות ביחס לשימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות*. מגמות 49 (2): 306-272.
- סיון, ע. (1991). *תרבות המובלעת*. אלפיים, 4. 45-98.
- סלוצקי-בן גיגי, ש. (2015). *פיה פתחה בחכמה- תהליך כינון והבניית זהות בקרב עיתונאיות חרדיות*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ספקטור-מרזל, ג. (2010). *מחקר נרטיבי ועבודה סוציאלית*. *חברה ורווחה*, ל (1), 110-75.
- פון בריטנשטיין, ט. (1999). *העובדים הפיליפינים בישראל*. בתוך ר. נתנזון ואחדות ל. (עורכים), *הפעלים החדשים: עובדים ממדינות זרות בישראל* (עמ' 50-66). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלינט, ש. (2013). *כלכלה, דת וזהות: הקהילה הליטאית בירושלים ובלונדון*. *טבור- כתב עת שנתי לענייני היסטוריה, חברה תרבות והגות של מרכז אירופה*. 5. 95-124.
- פרידמן, מ. (1988). *האישה החרדית*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ. (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ. (1995). *"האישה החרדית", בתוך: עצמון, י. (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל*.
- צבר בן-יהושע, נ. (2001). *מבוא, ההיסטוריה של המחקר האיכותי, השפעות וזרמים*. בתוך נ. צבר בן-יהושע, (עורכת) *מסורות וזרמים במחקר האיכותי* (עמ' 13-28). תל אביב: דביר.
- צבר-בן יהושע, נ. ודושניק, ל. (2006). *של מי הסיפורים האלה? התמודדות אתית במחקר האיכותי*. *שבילי מחקר* 13, 36-41.
- צרפתי, א. וכהן, י. (2009). *ההשפעה של התקשורת על יחסים חילוניים-דתיים, הכנס השנתי של האגודה ללימודי ישראל*.
- קוליק, ל. (2012). *תחושת העצמה, ערכי חיים ומרכזיות חיי העבודה בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה*. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי. נדלה במאי 2017
- <http://www.btl.gov.il/Mediniyut/BakashatNetunim/dohot/Pages/137.aspx>
- קלעגיי, ת. (2010). *בין הפאה לרעלה: מבט השוואתי על תהליכי אקדמיזציה בקרב נשים בחברות שמרניות- החברה החרדית והחברה הבדווית בישראל*. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

קפלן, ק. (2003). "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים". סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 224-277.

קפלן, ק., שטדלר, נ. (2012). *מהישרדות להתבססות*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

קסן, ל. וקרומר-נבו, מ. (2010). מבוא לניתוח נתונים איכותניים. בתוך קסן, ל. וקרומר-נבו, מ. (עורכות), *ניתוח נתונים במחקר איכותני* (עמ' 1-16). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון.

רוס, ת. (2003). אורתודוקסיה נשים ושינוי הלכה בתוך ברהולץ, ע. (עורך). *מסע אל ההלכה; עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי* (עמ' 387-437). תל אביב: משכל.

רוס, ת. (2007). *ארמון התורה ממעל לה, על אורתודוקסיה ופמיניזם*. תל אביב: עם עובד

שגיא, א. (2006). *המסע היהודי ישראלי*, ירושלים: מכון שלום הרטמן.

שטדלר, נ. (2001). *קודש וחול בתפישת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

שטדלר, נ. (2003). להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה, בתוך: סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* (עמ' 32-55). הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

שלג, ג. (2000). *הדתיים החדשים- מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל*. ירושלים: הוצאת כתר.

שלהב, י. (2005). נשים חרדיות בין שני עולמות, *מפנה 46* עמ' 53-55.

שלסקי, ש. ואלפרט, ב. (2007). *דרכים בכתיבת מחקר איכותני, מפירוק המציאות לבנייתה כטקסט*. תל אביב: מכון מופ"ת.

שקדי, א. (2003). *מילים המנסות לגעת*. הוצאת רמות: תל אביב.

תהילים מה יד

תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. (2010). מבוא: מחקר נרטיבי – הגדרות והקשרים. בתוך ר. תובל-משיח וג. ספקטור-מרזל (עורכות), *מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות* (עמ' 7-42). ירושלים: מאגנס ומופ"ת.

Aaltio, I., & Wang, Q. (2015). Study of the contribution of research into women entrepreneurship: A meta-analysis of discourses in the literature using ATLAS. ti. In *European Conference on Innovation and Entrepreneurship* (p. 1). Academic Conferences International Limited.

- Aldrich, H., Jones, T. P., & McEvoy, D. (1984). Ethnic advantage and minority business development. *Ethnic communities in business*, 189-210.
- Alpert, B., (1991), Students' resistance in the classroom, *Anthropology and Education Quarterly*, 22(4), 350-366.
- Berg, B. (1998). "Conduction an Interview", *Qualitative Research Methods for Social Science*, London: Viacom.
- Brush, C.G. (1992). Research on women business owners: Past trends, a new perspective and future directions. *Entrepreneurship Throey and Prattice*, 16 , 30-45.
- Busenitz, L. W., West III, G. P., Shepherd, D., Nelson, T., Chandler, G. N., & Zacharakis, A. (2003). Entrepreneurship research in emergence: Past trends and future directions. *Journal of management*, 29(3), 285-308.
- Carter, S., & Cannon, T. (1992). *Women As Entrepreneurs*. London: Academic Press.
- Datta, P., & Gailey, R. (2012). Empowering women through social entrepreneurship: Case of a women's cooperative in India. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36' 569-587.
- Duchéneaut, B. (1997). Entrepreneurship and higher education. From real-life context to pedagogical challenge. In *CONFERENCE INTERNATIONALIZING ENTREPRENEURSHIP EDUCATION AND TRAINING*.
- Essers, C., & Benschop, Y. (2009). "Muslim Businesswomen doing boundary work: The negotiation of Islam, gender and Ethnicity within entrepreneurial contexts", *Human Relations* 62 (3) : 403-424.
- Fuerlinger, G., Fandl, U., & Funke, T. (2015). The role of the state in the entrepreneurship ecosystem: insights from Germany. *Triple Helix*, 2(1), 3.

- Gartner, W. B. (1990). What are we talking about when we talk about entrepreneurship?. *Journal of Business venturing*, 5(1), 15-28.
- Giddens, A. (1994). *Beyond left and right: The future of radical politics*. Stanford University Press.
- Strauss, A., & Corbin, J. M. (1997). *Grounded theory in practice*. Sage.
- Hayton, J. C., George, G., & Zahra, S. A. (2002). National culture and entrepreneurship: A review of behavioral research. *Entrepreneurship theory and practice*, 26(4), 33.
- Heilman, E.M & Chen, J.J. (2003). Entrepreneurship as a solution: the allure of self-employment for women and minorities. *Human Resource Management Review*, 13, 347-364.
- Hisrich, R.D., & Fulop, G. (2004). Women entrepreneurs in family businesses: The Hungarian case. *Family Business Review*, 10, 281–302.
- Jennings, J., & Brush, C. (2015). Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature?. *The Academy of management annals*, 7 (1): 661-713.
- Josselson, R., & Lieblich, A. (2003). A framework for narrative research proposals in psychology. In R. Josselson, A. Lieblich, & D.P. McAdams (Eds.), *Up close and personal: The Psychological Association. teaching and learning of narrative research* (pp. 259–272). Washington, DC: American
- Kirby, D. A., & Ibrahim, N. (2011). Entrepreneurship education and the creation of an enterprise culture: Provisional results from an experiment in Egypt. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 7(2), 181-193.
- Lewis, J. (2006). Work/family reconciliation, equal opportunities and social policies: the interpretation of policy trajectories at the EU level and the meaning of gender equality. *Journal of European public policy*, 13(3), 420-437.

Mahmood, S. (2001). Feminist theory, embodiment, and the docile agent: Some reflections on the Egyptian Islamic revival. *Cultural anthropology*, 16(2), 202-236.

Marshall, R. S. (2011). Conceptualizing the international for-profit social entrepreneur. *Journal of Business Ethics*, 98(2), 183-198.

Masurel, E., Baycan Levent, T., & Nijkamp, P. (2003). Diversity in entrepreneurship: ethnic and female roles in urban economic life. *International journal of social economics*, 30(11), 1131-1161.

Minniti, M. (2010). Female entrepreneurship and economic activity. *European Journal of Development Research*, 22, 294–312.

Mirchandani, K. (1999). Feminist insight on gendered work: New directions in research on women and entrepreneurship. *Gender, Work & Organization*, 6(4), 224-235.

Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. California: Sage Publication

Peredo, A., & McLean, M. (2006), Social entrepreneurship: A critical review of the concept. *Journal of world Buisness*, 41 (1), 56-65.

Pfefferman, T., & Frenkel, M. (2015). The Gendered State of Business: Gender, Enterprises and State in Israeli Society. *Gender, Work & Organization*, 22(6), 535-555.

Peredo, A. M., & McLean, M. (2006). Social entrepreneurship: A critical review of the concept. *Journal of world business*, 41(1), 56-65.

Prasad, V. K., Naidu, G. M., Ehrhardt, K., Winkel, D. E., & Murthy, B. K. (2011). Exploring entrepreneurial fulfillment for women in India: an empirical study. *Journal of Enterprising Culture*, 19(03), 287-314.

- Rehman, S., & Azam Roomi, M. (2012). Gender and work-life balance: a phenomenological study of women entrepreneurs in Pakistan. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 19(2), 209-228.
- Reynolds, P. D., West, S., & Finch, M. D. (1985). Estimating new firms and new jobs: Considerations in using the Dun and Bradstreet files. *Frontiers of entrepreneurship research*, 384-399.
- Rosa, P., Carter, S., & Hamilton, D. (1996). Gender as a determinant of small business performance: Insights from a British study. *Small business economics*, 8(6), 463-478.
- Scott, J. W. (1986). Gender: A useful category of historical analysis. *The American historical review*, 91(5), 1053-1075.
- Shapero, A., & Sokol, L. (1982). The social dimensions of entrepreneurship. In C. Kent, D. Sexton, & K. Vesper (Eds.), *The Encyclopedia of Entrepreneurship* (pp. 72–90). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Smith-Hunter, A. E., & Boyd, R. L. (2004). Applying theories of entrepreneurship to a comparative analysis of white and minority women business owners. *Women in Management Review*, 19(1), 18-28.
- Ward, R., Scase, R., & Goffee, R. (1987). Ethnic entrepreneurs in Britain and Europe. *Entrepreneurship in Europe*, 83-1.
- Welter, F., Smallbone, D., Mirzakhlikova, D., Schakirova, N., & Maksudova, C. (2006). Women entrepreneurs between tradition and modernity—the case of Uzbekistan. In F. Welter, D. Smallbone, & N. Isakova (Eds.), *Enterprising women in transition economies* (pp. 45–66). Hampshire: Ashgate.
- Younus, S., Members, T., Rahman, M. M., Akther, M., & Rahim, J. (2013). The Role of Banks in Promoting Women Entrepreneurship in Bangladesh.

Zimmerer, T., Scarborough, N., & Wilson, D. (2008). *Essentials of Entrepreneurship and small Business Management*. Upper Saddle River: New Jersey.

אתרי אינטרנט:

אתר עמותת "בעצמי":

<http://www.be-atzmi.org.il/category/%D7%99%D7%96%D7%9E%D7%95%D7%AA-%D7%A2%D7%A1%D7%A7%D7%99%D7%AA>.